

સંન્યાસ નિર્ણય અને સેવાહલ

:: પ્રકાશન ઓવં પ્રામિસ્થાન ::

ષોડશગ્રંથ પ્રવચનમાલા સમિતી

(પ્રવિણ વી. ડઢાણીયા)

૨૧૪, અમરદીપ કોમ્પલેક્સ, રજપુતપરા, રાજકોટ.

મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯

પ્રકાશનવર્ષ :

વિ.સં. ૨૦૬૭

પ્રથમ સંસ્કરણ પ્રતિ : ૨૦૦૦

ઔચ્છિક ગ્રન્થપ્રકાશન સહાય : ૧૦/-

(પોસ્ટેજ-પેકેજિંગ : રૂ. ૫/-)

મુદ્રક : પૂર્વપ્રિસ પ્રા. લીમીટેડ, રાજકોટ.

:: અનુક્રમણિકા ::

૧.	સંન્યાસનિર્ણય	૧
૨.	સેવાફલમ્	૪૪

:: પૂરોવાહ્ ::

ષોડશગ્રંથો પૈકીના દરેક ગ્રંથની અલગ અલગ નાની નાની પુસ્તિકાઓ વૈષ્ણવોને પ્રાપ્ત થાય અને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પુષ્ટિજીવો માટે ઉપદેશેલ ઇતિ કર્તવ્યતાના આ ઉપદેશક ગ્રંથોથી પુષ્ટિપથના પથિકોને પથ પર ચાલવામાં દિશાસૂચક આ ગ્રંથો પથ પર દોડતા કરે તે હેતુથી ઘણા સમયથી બધાજ ગ્રંથોને પ્રકાશીત કરવા તેવો મનોરથ સાથે આ સેવાના બે ગ્રંથો સંન્યાસનિર્ણય અને સેવાફલને પ્રકાશિત કરી ખૂબજ હર્ષની લાગણી અનુભવયીએ છીએ.

આ અગાઉ ષોડશગ્રંથ પ્રવચનમાલા સમિતી-રાજકોટ દ્વારા (૧) શ્રીયમુનાજીકમ્ (૨) બાલબોધ અને પંચપદ્યાનિ (૩) સિદ્ધાંતમુક્તાવલી અને પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદાભેદ (૪) સિદ્ધાંત રહસ્ય અને નિરોધલક્ષણ (૫) નવરત્નમ્ અને અંતઃકરણપ્રબોધ (૬) વિવેકધૈર્યાશ્રય (૭) શ્રીકૃષ્ણાશ્રય અને (૮) ચતુઃશ્લોકી, ભક્તિવર્ધિની અને જલભેદ પ્રકાશિત કરી ચુક્યા છીએ. આ જ ષોડશગ્રંથ શ્રેણીમાં આ છેલ્લુ પુસ્તક (૯) સંન્યાસનિર્ણય અને સેવાફલ પ્રકાશિત થાય છે.

આ ઉપરાંત શ્રીમહાપ્રભુજીના મૂલ સિદ્ધાંત પર ભૂતલ પર બિરાજી રહેલા પૂ. પા. ગોસ્વામી આચાર્યોના સૈદ્ધાંતિક વચનામૃતોની ડીવીડી અને સીડી તેમજ તે વચનામૃતો પરથી લખાયેલા પુસ્તકો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આજ સુધી અસંખ્ય વૈષ્ણવોએ આ વચનામૃતોનો લાભ લીધો છે. આ ઉપરાંત શ્રીમદ્ભાગવત, શ્રીગીતાજી, શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ, સાધનપ્રકરણ તેમજ શ્રીમહાપ્રભુજીના અન્ય ગ્રંથો પરના ગોસ્વામી આચાર્યોના પ્રવચનો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

- ષોડશગ્રંથ પ્રવચનમાલા સમિતી વતી, પ્રવીણ ડઢાણીયા

संन्यासनिर्णयः

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।
स मार्गद्वितये प्रोक्तो लक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥
कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।
अत आदौ लक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्धियारणा ॥ २ ॥
श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यत्वेन नेष्यते ।
सहायसंगसाध्यत्वात् साधनानां य रक्षणत् ॥ ३ ॥
अभिमानात्त्रियोगात् तद्धर्मेश्च विरोधतः ।
गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यद्वि ॥ ४ ॥
अत्रेपि तार्दशैरेव संगो भवति नान्यथा ।
स्वयं य विषयाकान्तः पाषण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥
विषयाकांतदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।
अतोत्र साधने लक्तौ नैव त्यागः सुभावहः ॥ ६ ॥
विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।
स्वयन्बन्धनिवृत्त्यर्थं वेषः सोत्र न यान्यथा ॥ ७ ॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं य तत् ।
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यद्विष्यते ॥ ८ ॥
विकलत्वं तथाऽस्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।
भावना साधनं यत्र इलं यापि तथा भवेत् ॥ १० ॥
तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।
अहिश्चेत् प्रकटः स्वात्मा अह्निवत् प्रविशेद्यद्वि ॥ ११ ॥
तद्वैव सकलो बन्धो नाशमेति न यान्यथा ।
गुणास्तु संगराहित्याङ्गीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥
भगवान् इलङ्गपत्वात्रात्र बाधक ईष्यते ।
स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुद्धयते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।
 ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥
 ज्ञानार्थमुत्तरांगं य सिद्धिर्लभशतैः परम् ।
 ज्ञानं य साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥
 अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।
 पाषण्डित्वं भवेद्यापि तस्मान्नज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥
 सुतरां कालिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितिम् ।
 लक्तिमार्गेपि येद्दोषःस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥
 अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावात् ।
 स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्बाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥
 हरिश्च न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपरे ।
 अन्यथा मातरो बालान्न, स्तन्यैः पुपुषुः क्वयित् ॥ १९ ॥
 ज्ञानिनामपि वाक्येन न लक्तं मोहयिष्यति ।
 आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥
 तस्माद्दुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।
 अन्यथा लभ्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥
 र्थिति कृष्णप्रसादेन वल्लभेन विनिश्चितम् ।
 संन्यासवरणं लक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

॥ र्थिति श्रीमद्बल्लभाचार्यचरणप्रकटितः संन्यासनिर्णयः समाप्तः ॥

સંન્યાસ નિર્ણય

વર્ણ અને આશ્રમને સનાતન હિંદુ ધર્મના આધાર સ્થંભો ગણવામાં આવ્યા છે. વર્ણ ચાર છે - બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર. આશ્રમ પણ ચાર છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત. પ્રત્યેક જીવે પોતે જે વર્ણમાં જન્મે, તે વર્ણના કર્મો કરવાનાં છે. અને પોતાના જીવન કાળ દરમ્યાન, ચાર આશ્રમનું પાલન કરીને, અંતે જીવનની સમાપ્તિ કરવાની છે એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

પરંતુ વર્ણ અને આશ્રમ આત્માના ધર્મ નથી. આત્મા નથી બ્રાહ્મણ કે નથી ક્ષત્રિય; તે નથી વૈશ્ય કે શુદ્ર. આત્મા નથી બ્રહ્મચારી કે નથી ગૃહસ્થ; તે નથી વાનપ્રસ્થ કે નથી સંન્યાસી. શ્રીમાન્ પ્રભુચરણ શ્રીગુસાંઈજીએ આત્માનો (પોતાનો) પરિચય આપતાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે :-

નાહં વિપ્રો ન ચ નરપતિ નાંપિ વૈશ્યો ન શૂદ્રો ।
નાહં વર્ણી ન ચ ગૃહપતિ નાં વનસ્થ યતિ વા ॥
કિંતુ પ્રોઘન્નિખિલ પરમાનંદ પૂર્ણામૃતાબ્દે ।
ગોપીભર્તુઃ પદ કમલયો દાસ દાસાનુદાસ ॥

અર્થાત્ :- હું (આત્મા) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર નથી. બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થી કે સંન્યાસી નથી. પરંતુ હું તો અતિ ઉજ્જવળ, નિખિલ પરમાનંદ પૂર્ણ રસામૃતના સાગર એવા, શ્રીગોપીજન વલ્લભના ચરણકમલના દાસનો પણ દાસ છું.

વર્ણાશ્રમ તો લોકવ્યવહાર અને લોકજીવનના ધર્મો છે. તે દેહના ધર્મો છે. જીવે દેશકાળને અધિન રહીને તે ધર્મો પાળવાના છે. એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

પરંતુ આજના કલિકાળમાં, જ્યારે ચારને બદલે ચારસો વર્ણો અને ચૌદ આશ્રમો થઈ ગયા છે. ત્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્મને વળગી રહીને તેનું ચૂસ્તપણે પાલન કરવાનો આગ્રહ રાખવો એ કાળબળનો સામનો કરવા સમાન છે. આજે તો વર્ણાશ્રમ ધર્મનો હાસ થયો છે. તેથી લોકોને એમ

કહેવું કે પચાસ વર્ષની વયે તમારે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને, વાનપ્રસ્થ (નિવૃત્તિમય) જીવન જીવવાનું છે અને જો પ્રભુકૃપાથી પંચોતેર વર્ષની વયે પહોંચો તો સગાસંબંધી અને ઘરબાર આદિ બધુ છોડીને તમારે સંન્યસ્ત સ્વીકારીને, વનમાં જઈને રહેવાનું છે તો તે કેટલે અંશે ઉપયુક્ત છે તે વિચારવું રહ્યું. પંચોતેર વર્ષની વયે પણ જેનું મન સાંસારિક વિષયોમાં રમતું હોય તેને જો એમ કહેવામાં આવે કે સર્વ વિષયો જેવા કે સત્તા, સંપત્તિ, સંતતિ, ઘરબાર, સગા-સ્નેહી આદિ બધાનો ત્યાગ કરીને હવે તમારે સંન્યાસી બની વનમાં વિચરવાનું છે. તો તેનો અમલ કોણ કરશે અને કેવી રીતે કરશે ? સંન્યાસીના યોગક્ષેમ વહનનો બોજો આપણો આજનો સમાજ ઉપાડશે ખરો ? કે પછી તેણે પોતાના યોગક્ષેમ વહનનો બધો બોજો ઇશ્વરને (રામ ભરોંસે) સોંપી દેવાનો છે ? હા, જો તે ઇશ્વરને સોંપી દે તો ઇશ્વર તેના યોગક્ષેમનું વહન અવશ્ય કરે. તેમાં લેશ માત્ર સંદેહ નથી. પરંતુ તે માટે, સર્વ વિષયોમાં વિરક્તિ, અને એક માત્ર પ્રભુમાં અનુરક્તિ રાખીને, એટલે કે અન્યથાશ્ચિત્યન્તોમાં, નિત્ય યુક્તા ઉપાસતે - એવી મનની દૃઢ સ્થિતિ થઈ હોય તો પ્રભુ જરૂર તેના યોગક્ષેમનું વહન કરે. પરંતુ એવો ભાવ કેટલા જીવો અનુભવે છે.

ટૂંકમાં, સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે જીવે, પોતાના જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં સંન્યાસનું વરણ કરવું કે કેમ તે બાબતો વિચાર કર્યો છે. આપશ્રીએ સંન્યાસ માટે પરિત્યાગ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આજના યુગમાં કોઈ માણસ સંન્યાસ લે, પરંતુ દેશકાલને આધીન પરિબળો તેને માટે એવું સંન્યાસી જીવન જીવવાનું શક્ય ન બનવા દે તો તે પુનઃ સંસારમાં પ્રવેશ કરે. તેમ કરતાં તેને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે. એ પ્રાયશ્ચિતની નિવૃત્તિ અર્થે શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ ગ્રંથમાં બહુ ઊંડો વિચાર કર્યો છે.

દેશકાળને અનુરૂપ ગૃહસ્થ જીવન છે કે સંન્યસ્ત જીવન છે - એ ચર્ચાનો વિષય છે. તેથી તેની વિષદ ચર્ચા થવી જરૂરી છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ લઘુગ્રંથમાં એ વિષયની ચર્ચા કરી છે.

જ્ઞાન માર્ગમાં મુમુક્ષુને જ્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાન (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ ન

થાય ત્યાં સુધી, વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરીને, ચોથા આશ્રમ તરીકે સન્યાસ ગ્રહણ કરવાની શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. પરંતુ ચારે આશ્રમનું પાલન કરનાર જીવો પણ પોતાના એકજ જન્મમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી લે એવું ભાગ્યેજ બને છે. શ્રીમહાપ્રભુજી તો એટલે સુધી કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગીઓ પણ સેંકડો જન્મ પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. સંસારની માયા જ્ઞાની પુરુષોને પણ એવો તો જકડી રાખે છે કે તેમાંથી છૂટવાનું તેને માટે ઘણું મુશ્કેલ બને છે. તો પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિની તો વાત જ શી કરવી ?

એવું જ ભક્તિમાર્ગીઓ માટે પણ છે. ભક્તિમાર્ગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન જીવતાં જીવતાં, બ્યાં સુધી પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ ભાવ આસક્તિથી આગળ વધીને વ્યસન દશાએ ન પહોંચે ત્યાં સુધી જીવે અનેક જન્મો લેવા પડે છે. અલબત્ત, તેમાં એક અપવાદ છે. અને તે છે 'પ્રભુનો અનુગ્રહ'. પ્રભુનો અનુગ્રહ પામીને જીવ, ક્ષણવારમાં વ્યસન દશા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને એ રીતે તે ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષ પામે છે.

અને, આ કલિકાલમાં, કર્મમાર્ગથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરવાનું બહુ દુષ્કર, લગભગ અશક્ય, બની ગયું છે.

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરીને દેશકાલની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને, આપશ્રીએ એવો નિર્ણય કર્યો છે કે 'કેવળ ભક્તિમાર્ગમાં અને તે પણ વ્યસન દશાની પ્રાપ્તિ થયેલી, વિરહ દશાનો અનુભવ કરવા માટે જ, ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ લેવો.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પ્રબોધેલ ત્રણ માર્ગ - કર્મ, જ્ઞાન અને નિઃસાધનતા અને શરણાગતિના ભાવવાળો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાર્ગ કલિયુગના જીવોનો ઉદ્ધારક બની શકે છે. પરંતુ તે ત્રણ માર્ગમાં ભક્તિમાર્ગનાં બે લક્ષણો બતાવ્યાં છે (૧) નિઃસાધનતા એટલે કે દીનતા અને (૨) તદ્દાશ્રયતા એટલે કે સંપૂર્ણ શરણાગતિ.

જીવ પોતાના સાધનબળ વડે અને પ્રભુ સિવાયના અન્ય કોઈનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને, પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. તેથી જ અષ્ટાક્ષર અને

બ્રહ્મસંબંધના મંત્ર દ્વારા આત્મસમર્પણ કરીને, જીવ સ્વરૂપાનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આત્મસમર્પણ કરતાં ઉત્પન્ન થયેલ પ્રેમ અને ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે આપશ્રીએ સેવાનો પ્રબંધ કર્યો છે. સેવા કરવી એટલે ‘જીવનની બધી ક્રિયાઓને ભગવન્મય બનાવવી.’ સેવા કરનાર ભક્તનું આખું જીવન પ્રભુ-સેવા અર્થે છે; અને તેની બધી ક્રિયાઓ તત્સુખાય એટલે કે પ્રભુના સુખ અર્થે છે.

આવી સેવા કરવા માટે જીવે ગૃહસ્થ ધર્મનું પાલન કરવાનું છે; તેને સંન્યાસ લેવાનો નથી. ભક્તિના ઉદ્ભવ અને પોષણ (વૃદ્ધિ) માટે શ્રીમહાપ્રભુજીએ ગૃહસ્થાશ્રમની વાડને અનિવાર્ય માની છે. ભક્તિના બીજા ભાવને દૃઢ કરવાને માટે ભક્તે ઘરમાં રહેવાનું છે; અને ઘરમાં રહીને સેવા કરવાની છે. ટૂંકમાં, આપશ્રીએ પુષ્ટિ ભક્તિમાર્ગની ઇમારતનું ચણતર ગૃહસ્થાશ્રમના પાયા ઉપર કર્યું છે.

એનો અર્થ કોઈ એવો ન કરે કે ગૃહસ્થ જીવન દ્વારા, વિલાસને પોષણ મળે એવો માર્ગ, શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિજ સેવકોને ઉદ્દેશ્યો છે. આપશ્રીએ તો પંચશ્લોકી નામે લઘુગ્રંથમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે, “ગૃહં સર્વાત્મના ત્યાજ્યં” અર્થાત્ ગૃહનો સર્વાત્મભાવે ત્યાગ કરો. પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટેનો એ જ સર્વોત્તમ માર્ગ છે. પરંતુ આજની અતી વિષમ જટિલ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં ગૃહત્યાગ કર્યા પછી શું ? તતઃ કિમ ? ગૃહત્યાગ કર્યો તેથી શું ?

ઘર છોડ્યું. પરંતુ ઘર છોડવાના કારણરૂપ વિષયોનો ત્યાગ ન કર્યો. પરિણામે એ જ વિષયોમાં અશક્ત બનીને પુનઃ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ તો આત્માના વિનાશનો માર્ગ છે. તેથી આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે ઘરનો સર્વથા ત્યાગ કરીને, જો ધર્મ અને ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનું શક્ય ન હોય તો એક બીજો રસ્તો પણ છે. અને તે એ કે કૃષ્ણાર્થ તત્ પ્રયુજિત । એટલે કે ઘરનો ઉપયોગ કૃષ્ણાર્થે કરો. અને ભગવદ્ ભાવને પોષણ (વૃદ્ધિ) મળે તે રીતે સંસારને ભોગવો - તેન ત્યક્તેન્ ભુંજિથા । અર્થાત્ ઘરનો ત્યાગ કરીને તેને ભોગવો.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ ત્યાગની વ્યાખ્યા આ રીતે આપી છે. સાનુરાગ ગૃહજ્ઞાભાવ સ્ત્યાગ । એટલે કે ગૃહ આદિને અનુરાગ (આસક્તિ) પૂર્વક પકડી ન રાખવાં તેનું નામ ત્યાગ. ઘરમાં રહો. પરંતુ એ ઘરને પ્રભુનું ઘર સમજો. સંપત્તિ, સંતતિ, સ્ત્રી, સગાં-સ્નેહી બધા સાથે સંબંધ રાખો; પરંતુ જો તે બધાં તમને પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવામાં સહાયક બનતાં હોય તો; અન્યથા તેમનાથી દૂર રહો. અહંભાવ અને મમત્વ છોડીને તદીયત્વ કેળવો. આ રીતે ઘરમાં રહેશો તો તમારી આત્મ પ્રગતિના માર્ગમાં તે બાધારૂપ નહીં બને.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રત્યેની આવી ભાવના હોવાને કારણે, પ્રચલિત આશ્રમ પદ્ધતિની દૃષ્ટિ ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસનું શું સ્વરૂપ હોઈ શકે તેનો આપશ્રીએ વિચાર કર્યો. અને તેના પરિણામ રૂપે આ ગ્રંથની રચના થઈ.

એવું કહેવાય છે કે સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથ, આપશ્રીએ નિજ સેવક નરહરિ સંન્યાસીને સંન્યાસના શુદ્ધ સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપવા માટે પ્રકટ કર્યો છે, જેમાં આપશ્રીએ આ પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે.

કર્મ માર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવો યોગ્ય નથી. અને ભક્તિમાર્ગમાં પણ સાધન સિદ્ધ માટે સંન્યાસ લેવો એ સુખદાયક નથી. અનંત વર્ષોથી આપણને પ્રભુનો જે વિયોગ થયો છે તે વિરહના કલેશાનંદના અનુભવને માટે જે પ્રભુની પ્રેરણા થાય તો અને તો જ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો ઈષ્ટ છે. તેમ ન હોય તો આચાર્યશ્રીએ દર્શાવેલી પ્રણાલિકાથી તનુ વિત્તજ સેવા કરીને સ્વ મર્યાદામાં રહેવું.

સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથનું તાત્પર્ય આ રીતે સમજાવી શકાય :- સંન્યાસના ત્રણ પ્રકાર છે - યથા (૧) કર્મમાર્ગીય (૨) જ્ઞાનમાર્ગીય અને (૩) ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ. તેમાં -

(ક) કર્મમાર્ગીય સંન્યાસ નિષિદ્ધ છે. અને તે પણ ખાસ કરીને ચાલુ જમાનામાં એટલે કે કલિયુગમાં.

(ખ) જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસમાં બે પેટા પ્રકારો છે (અ) વિવિદિષ

સંન્યાસ અને (આ) વિદ્વત સંન્યાસ - એ બન્ને દોષયુક્ત હોવાથી, તે પણ નિષિદ્ધ છે.

(ગ) ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસના પણ બે પેટા પ્રકારો છે : (અ) સાધનાર્થે અને (બ) ફલાર્થે - લીધેલ સંન્યાસ. સાધનાર્થે લીધેલ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ સુખાવહ નથી. અને ફલાર્થે લીધેલ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ સુખાવહ નથી. અને ફલાર્થે લીધેલ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ જે વિરહનો અનુભવ કરવા માટે લીધો હોય અને તે પણ તેમ કરવાની પ્રભુની પ્રેરણા થતાં લીધો હોય તો તેમ કરવું એ ભક્તનું કર્તવ્ય છે.

દશ દિગંત વિજયી ગો. શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે ભગવાને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યને દેહનો પરિત્યાગ કરવાની અને દેશનો પરિત્યાગ કરવાની એમ બે આજ્ઞાઓ કરી; તે પોતે આગળ સ્ફૂરતા વિચારથી પાળી નહીં. ત્યારે ભગવાન (પોતાના) સેવ્ય અને પોતે (ભગવાનના) સેવક હોવાથી, ભગવદાજ્ઞા ઉદ્ધંધન કરવાથી, પશ્ચાતાપ થયો. એટલામાં લોકનો ત્યાગ (સંન્યસ્ત ગ્રહણ) કરવાની ભગવાનની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ. ત્યારે પોતે વિચાર કરવા લાગ્યા કે ભગવાન મારા ઉપર પ્રસન્ન છે કે નહીં ? જે પ્રસન્ન ન હોય તો (તે મારી) ઉપેક્ષા જ કરત, આજ્ઞા કરત નહીં, માટે પ્રસન્ન છે, એ તો નક્કી.

પરંતુ આ રીતે બે આજ્ઞા નહીં પાળવા છતાં (ભગવાન) પ્રસન્ન છે તેનું કારણ શું ? આમ વિચાર કરતાં, પ્રભુની આજ્ઞામાં 'દેહ' અને 'દેશ' શબ્દોને યોગિક અર્થમાં વપરાયેલા સમજ્યા. પરિસ્થિતિ સર્જઈ છે, જે તે બન્ને આજ્ઞા પળાઈ ગઈ હોવાનો સંકેત કરે છે. તે આ રીતે -

દેશ એટલે અતિદાન; તેના ઉપરથી દેશ શબ્દ બને છે. દેશત્યાગ એટલે અતિદાનનો ત્યાગ. આપશ્રીએ આ શ્રીમદ્ ભાગવતીની સૂક્ષ્મ ટીકાની રચના કરી હતી. તે આપશ્રીનું ભગવદીયોને કરેલું મહાન મોટું દાન (અતિદાન) હતું. પરંતુ સંજોગવશાત તે સૂક્ષ્મ ટીકાની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ - (તે ખોવાઈ ગઈ જ્યાં મૂકી હતી ત્યાંથી ન મળી) તેથી તે પરિસ્થિતિને દિશનો ત્યાગ (અતિદાનનો ત્યાગ) થઈ ગયો એમ સમજ્યું. એ રીતે

દેશત્યાગ થયો.

એવી રીતે દિહ એટલે વૃદ્ધિ પામવું. તેના ઉપરથી દેહ શબ્દ થાય. માધવ ભટ્ટ કાશ્મીરી લેખક (લહિયા) હતા. તેમના લખાણથી આપશ્રીના ગ્રંથાદિની વૃદ્ધિ થતી હતી. પરંતુ કાશ્મીરીજીને બાણ વાગતાં તેમની નિવૃત્તિ (નિત્ય લીલામાં જવું તે) થઈ ગઈ. તેથી એ દિહ (ગ્રંથ વૃદ્ધિ)નો ત્યાગ થયો ગણાય. એનું નામ દેહત્યાગ.

આ બન્ને દેહ અને દેશ ત્યાગ ભગવાને જ કરાવ્યા હતા. આ રીતે એ બન્ને આજ્ઞા ભગવાને જ સિદ્ધ કરાવેલી હતી. તે બતાવે છે કે ભગવાન પોતે નિજ દાસ (શ્રીવલ્લભ) ઉપર અપ્રસન્ન નથી. આ બન્ને આજ્ઞા જેમ દુર્જેય (સમજ ન પડે તેવી) હતી તેમ આ ત્રીજી આજ્ઞા (લોક ગોચરની આજ્ઞા) પણ દુર્જેય છે, એમ (આપશ્રી) સમજ્યા. અને જો કે પ્રથમ બે આજ્ઞા પળાઈ હતી. પરંતુ પોતે તે પાળવા પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. માટે તે પ્રયત્ન ન કરવાથી તેમને પશ્યાત થયો. એ પશ્યાતાપ કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય એ વિચાર કરતાં, હવે થતી આ (ત્રીજી) આજ્ઞા (લોક ત્યાગ) ના વિષયનો વિચાર કરવાથી જ ભગવાન પશ્યાતાપ નિવૃત્ત કરશે એમ નિશ્ચય કરીને, પોતાની અવસ્થાનું સૂચન કરતાં પરિત્યાગ એટલે શું તેનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

યથા - પશ્યાતાપ નિવૃત્યર્થ પરિત્યાગો વિચાર્યતે ।

સ માર્ગ દ્વિતયે પ્રોકતો ભક્તૌ જ્ઞાને વિશેષતઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : પશ્યાતાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગ અથવા સંન્યાસનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સંન્યાસ વિશેષે કરીને ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ એમ બે માર્ગમાં કહેલો છે.

પશ્યાતાપ નિવૃત્તિ માટે પરિત્યાગનો વિચાર કરવો એટલે શું ? એ બાબતમાં શ્રીગોકુલનાથજી, શ્રીરઘુનાથજી, શ્રીગોકુલોત્સવજી, શ્રીગોપેશ્વરજી આદિ સમર્થ ટીકાકારો પરસ્પર સાથે સંમત નથી. તે બધાના મત જુદા છે. અને શ્રીપીતાંબરાત્ય શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ એ બધાથી જુદા પડે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આજ્ઞા કરે છે કે આ સર્વ મહાનુભાવીઓ પરસ્પર સંમત નથી, એમ મને લાગે છે. અને અંતઃકરણપ્રબોધ ગ્રંથમાં જે પશ્યાતાપ અને પરિત્યાગ બંને શબ્દો આવેલા છે, તે બંને શબ્દોનો અહીં (આ ગ્રંથમાં) વિચાર છે. તેથી તે જ પશ્યાતાપની નિવૃત્તિ કરવાનું અહીં કહ્યું છે. એવો અર્થ હું કરું છું. આમ અર્થ કરવામાં મને કાંઈ દોષ દેખાતો નથી.

ભગવાને પરિત્યાગની આજ્ઞા કરી છે. અને પોતે (શ્રીવલ્લભે) પરિત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ત્યારે પરિત્યાગના વિચારનું પ્રયોજન શું ? તો કહ્યું કે પરિત્યાગ બે માર્ગમાં કરેલો છે. કયાં બે માર્ગ ? અને શા માટે બે માર્ગમાં કહ્યો છે ? તો કહ્યું કે 'ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ' ભક્તિમાર્ગમાં (૧) આરંભ દશામાં અને (૨) સિદ્ધ દશામાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં (૧) વિવિદિશા (જાણવાની ઇચ્છારૂપ) દશામાં અને (૨) વિદ્વદ (જ્યારે વૈરાગ્ય ઘણો થાય તો) દશામાં સંન્યાસ લેવાનું કહ્યું છે.

સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથના પહેલા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં આપશ્રીના મનમાં ચાલતા વિચારોની પ્રસ્તાવના રજૂ થાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ પ્રચલિત છે. અને જ્ઞાનીઓને માટે તે અનિવાર્ય ગણાય છે. પરંતુ દેશકાળને આધીન તેની શી સ્થિતિ છે ? પ્રવર્તમાન દેશકાળમાં સંન્યાસ લેવો તો કેવા સંગ્રેગોમાં લેવો ? આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતા આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે :-

પશ્યાતાપ નિવૃત્યર્થ પરિત્યાગો વિચાર્યન્તે - એટલે કે પશ્યાતાપની નિવૃત્તિ માટે પરિત્યાગ (સંન્યાસ) નો વિચાર કરવાનો છે. એટલે કે સંન્યાસ લેતા પહેલાં કે લીધા પછી જે પશ્યાતાપ થાય તો તેની નિવૃત્તિ કેવી રીતે કરવી તે પ્રશ્ન આપશ્રીના વિચારધીન છે. કારણ કે :-

આ ખલધર્મી કલિકાલ છે. કલિયુગમાં સંન્યાસ લઈને તેનું યથોચિત આચરણ કરવું એ ઘણું કઠિન છે. તેમ છતાં શાસ્ત્રાજ્ઞા સમજીને જે તે સ્વીકારી લેવામાં આવે અને પછી વાસ્તવિકતાનો સામનો કરતાં એવું લાગે છે તે સંન્યાસી બન્યા તો ખરા પરંતુ સંન્યાસી તરીકે જીવવું

અને સાચા સંન્યાસીનું આચરણ કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. ત્યારે પોતે સંન્યાસી બનવાની કરેલી ભૂલ જીવને સમજાય છે. અને આવી ભૂલ ન થાય અને પશ્ચાતાપ કરવો જ ન પડે તે માટે પહેલેથી સંન્યસ્ત ગ્રહણનાં બધાં પાસાંઓનો વિચાર કરી લીધો હોય તો સારુ, એવી આપશ્રીની આજ્ઞા છે.

પશ્ચાતાપ બીજી રીતે પણ થાય. જીવ પ્રભુથી વિખુટો પડ્યો. તેણે માનવ દેહ ધારણ કર્યો. એ દુઃસંગ (માયા)માં ફસાયો. તે જગતના વિષયોમાં લુબ્ધ થયો. અને પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો. સ્વરૂપને ભૂલતાં, દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ અંતઃકરણાધ્યાસ અને પ્રાણાધ્યાસને કારણે, પોતાના જીવનનું પ્રધાન કર્તવ્ય શું છે તેનું ભાન તેને ન રહ્યું. આવી અવસ્થામાં, આપણા સમર્થ ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભે કૃપા કરીને તેને સ્વરૂપનું ભાન કરાવ્યું. અને તેનો સંબંધ બ્રહ્મ (કૃષ્ણ) સાથે બાંધી આપ્યો. છતાં પણ ઉપર્યુક્ત અધ્યાસોના પ્રભાવથી તેનું અંતઃકરણ પ્રભુ વિષયક બનતું નથી. તેથી વિષયો તરફ ખેંચાતો હતો તે, સ્વરૂપ ભાનને કારણે પશ્ચાતાપ કરે છે, કે “હે પ્રભુ ! અત્યાર સુધીની મારી જીંદગી મેં એણે ગુમાવી. હવે તો મારે સાંસારિક વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.” આવા પ્રકારનો પશ્ચાતાપ થાય ત્યારે એ બધા અધ્યાસોને દૂર કરવા અને દુઃસંગને છોડવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને તે જીવ સંન્યાસ લેવા તૈયાર થાય. તેવે સમયે તેને તે સંન્યાસ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ, તેનો વિચાર કરવાનો છે. સંન્યસ્તનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય તો જ જીવન એણે (નિષ્કળ) ગયા બાબતના પશ્ચાતાપની નિવૃત્તિ થાય.

આપણે પરિત્યાગનો વિચાર શા માટે કરવો ? આપણે પરિત્યાગનો વિચાર એટલા માટે કરવો કે વગર વિચારે પરિત્યાગ કરતાં, તે પાખંડરૂપ બની જવાની ભીતી છે. પરંતુ જો વિચારપૂર્વક પરિત્યાગ કરવામાં આવે તો તે દુઃસંગ અને વિવિધ અધ્યાસોના ત્યાગરૂપ બનીને અંતઃકરણને પ્રભુ વિષયક બાબતો તરફ લઈ જવાના કારણરૂપ તે બનશે. તેથી સર્વગ્રાહી દષ્ટિબિંદુથી પરિત્યાગનાં બધાં પાસાંને સમજીને પરિત્યાગનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું જરૂરી છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પ્રભુપ્રાપ્તિના ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ માર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે. (૧) કર્મમાર્ગ (૨) જ્ઞાનમાર્ગ અને (૩) ભક્તિમાર્ગ. આ ત્રણે માર્ગોમાં સંન્યાસીની શી સ્થિતિ હોઈ શકે અને કેવી હોવી જોઈએ તેનું નિરૂપણ સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રન્થમાં કરવામાં આવ્યું છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે -

કર્મમાર્ગે ન કર્તવ્યઃ સુતરાં કલિકાલતઃ ।
અતઆદૌ ભક્તિમાર્ગે કર્તવ્યત્વાદ્ વિચારણા ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :- હાલમાં કલિકાલને લીધે કર્મ માર્ગને વિષે સંન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી. માટે પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં (તે) કરવા યોગ્ય હોવાથી (તેનો) વિચાર કરીએ.

આ વિષય પરત્વે શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે કે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ - એમ ચાર આશ્રમના પક્ષ વડે જો કે કર્મમાર્ગમાં પણ સંન્યાસ કહ્યો છે. તો પણ ભગવાનનું વચન છે કે કામીઓએ કર્મયોગ કરવો. તેથી સંસારમાં જેની કામના છે તેવા લોકો કર્મમાર્ગના અધિકારી છે. અને વૈરાગ્યવાળા સંન્યાસના અધિકારી છે. તેથી કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કરવો નહીં.

કલિકાલમાં, નહીં કરવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં સંન્યાસ પણ ગણેલો છે. તો પછી ભલે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ ન કરવો. તો પણ જે માર્ગમાં તે કરવાનું કહ્યું હોય તે માર્ગમાં તો કહ્યા પ્રમાણે કરવો કે નહીં ? તેમાં વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન ? તો કહેવામાં આવ્યું છે કે જુદા જુદા માર્ગમાં જુદી જુદી દશામાં સંન્યાસ કરવાનો કહ્યો છે. એટલા માટે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભમાં તે કરવો કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ છીએ.

ભક્તિમાર્ગની આરંભ દશા એટલે શું ? કોઈપણ મનુષ્યને કોઈપણ રીતે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેની ભક્તિને વધારનાર શ્રવણાદિનો નિર્વાહ જે દશામાં થાય તેને આરંભ દશા કહેવાય. શ્રવણાદિનો અભ્યાસ થવાથી જે દશામાં આસક્તિ થાય તેને બીજી (મધ્યમ) દશા કહેવાય. અને આસક્તિ દઢ થયા પછી જે દશામાં વ્યસન

સિદ્ધ થઈ શકે તેને ત્રીજી (સર્વોત્તમ) દશા કહેવાય.

આ ત્રણ દશામાં, જે દશામાં કલિકાલ વગેરેથી થતા દોષોના સંબંધ જેને ન થાય તે માટેની દશાના ફલ અને સ્વરૂપના પ્રકારનો વિચાર અહીં કરીએ છીએ.

શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસને કોઈ સ્થાન નથી. કારણ કે તે માર્ગમાં જીવતા સુધી અગ્નિ હોય આદિ કર્મો કરતા રહેવાનો વિધિ છે. તેથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરી કર્મ છોડવાનો કોઈ સમય કર્મમાર્ગના જીવનમાં રહેતો નથી. આથી ચારે યુગમાં કર્મમાર્ગની માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી. અને તેમાં પણ કલિકાલમાં તો વિશેષે કરીને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની મનાઈ શાસ્ત્રોએ જ ફરમાવી છે.

હવે રહ્યા બે માર્ગ - જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ. એ બન્નેમાં બે બે પ્રકારની પરિસ્થિતિ (દશા) મળી કુલ ચાર પરિસ્થિતિમાં સંન્યાસ લેવો કે કેમ તેનો વિચાર કરી શકાય. એ ચાર પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે.

(૧અ) ભક્તિમાર્ગની સાધક દશામાં - એટલે કે ભક્ત હૃદયમાં ભક્તિનું બીજ રોપાય અને તે વડે ભક્તિ હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમ ઉદ્ભવે તે પ્રારંભિક દશામાં. ત્યારપછી તો તે બીજને પુષ્ટ કરવાનું છે. સેવા અને સમર્પણ દ્વારા તેને પુષ્ટ કરી શકાય. ત્યારે હૃદયમાં આસક્તિ અને વ્યસન ઉદ્ભવે. પરંતુ ભક્તિબીજ પુષ્ટ થાય તે પહેલાંની દશા એટલેકે સાધક દશામાં સંન્યાસ લેવો કે કેમ ?

(૧બ) ભક્તિમાર્ગની અંતિમ દશામાં એટલે કે પ્રેમભક્તિ પુષ્ટ બને અને ભક્ત હૃદયમાં વ્યસન ઉદ્ભવે એવી ભક્તની અંતિમ દશા કે જેને વ્યસન દશા અથવા વિરહની દશા કહીશું. એ દશામાં સંન્યાસ લેવો કે કેમ ?

(૨અ) જ્ઞાનમાર્ગની વિવિદિશા દશામાં - એટલે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શરૂઆતની દશામાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો કે કેમ ?

(૨બ) જ્ઞાનમાર્ગની વિદ્વદ દશામાં એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યા પછીની દશામાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો કે કેમ ?

ઉપર્યુકત ચાર - ૧અ, ૧બ, ૨અ, ૨બ - પરિસ્થિતિમાં જીવે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો કે કેમ તેની વિશદ અને સુંદર છતાં માર્મિક છણાવટ શ્રીમહાપ્રભુજીએ કરી છે. અને આપશ્રી એવાં નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચ્યા છે કે ૧બ દશામાં એટલે કે ભક્તિમાર્ગની વ્યસન દશામાં ભગવદ્ વિરહનો અનુભવ કરવા માટે જ પ્રભુની પ્રેરણા થતાં, પરિત્યાગ (સંન્યાસ) કરવો. અન્ય ત્રણ પરિસ્થિતિમાં પરિત્યાગ કદી ન કરવો. વળી જ્ઞાનમાર્ગની બન્ને પરિસ્થિતિમાં પરિત્યાગ કરવામાં આવે તો સંન્યાસ ગ્રહણ કરનારને પતિત (ભ્રષ્ટ) થવાનો પૂરો ભય તેમાં રહેલો છે.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પોતે ભક્તિમાર્ગીય હોવાથી અને ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કેવી રીતે લેવો તે બાબતનો વિચાર પહેલાં કરે છે. પછી આપશ્રી જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવા બાબતનો વિચાર કરશે. જો એ ત્રણમાંથી એક જ માર્ગમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું હોત અથવા એ ત્રણે માર્ગ (જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ) માં એકજ પ્રકારનો સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું હોત તો એ બાબતમાં વિચાર કરવાનો રહેત નહિ. પરંતુ સંન્યાસ તો બધા માર્ગમાં કહેલો છે. અને તે ખાસ કરીને જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં ગ્રહણ કરવો એમ સિદ્ધ થયું તો પછી પહેલાં ભક્તિમાર્ગમાં કયો સંન્યાસ કેવા પ્રકારથી લેવાની ભગવદ્ આજ્ઞા છે તેનો નિશ્ચય કરવા માટે, તે અંગે વિચાર કરવાનો પ્રારંભ થાય છે.

શ્રવણાદિ પ્રસિદ્ધયર્થ કર્તવ્યશ્યેત્ સ નેષ્યતે ।
 સહાય સંગ સાધ્યાત્વાત્ સાધનાનાં ચ રક્ષણાત્ ॥૩॥
 અભિમાનાન્નિયોગાચ્ચ તદ્ધર્મેશ્ચ વિરોધતઃ ।
 ગૃહાદેર્બાધકત્વેન સાધનાર્થ તથા યદિ ॥૪॥
 અગ્રેપિ તાદૃશૈરેવ સંગો ભવિત નાન્યથા ।
 સ્વયં ચ વિષયક્રાન્તઃ પાષંડી સ્થાત્તુ કાલતઃ ॥૫॥
 વિષયાક્રાન્ત દેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા હરે ।
 અતોત્ર સાધને ભક્તૌ નૈવ ત્યાગઃ સુખાવહઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :- શ્રવણાદિની સિદ્ધિ સારી રીતે થાય, તે માટે

સંન્યાસ લેવો એ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રવણાદિ (ભગવદીયોની) સહાયથી અને સહાય, સંગ (ભગવદીયોનો સંગ) થી સિદ્ધ થાય છે. અને શ્રવણાદિનાં સાધનોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. (જે ત્યાગમાં બને નહિ)

વળી શ્રવણાદિમાં અભિમાન અથવા અહંતા મમતા રહે છે. અને શ્રવણાદિ નિરંતર કરવું જોઈએ. તેમ કરતાં સંન્યાસ ધર્મનો વિરોધ આવે છે. જો ગૃહાદિને, શ્રવણ વગેરેમાં બાધક માનીને, સાધન કરવા માટે સંન્યાસ લેવો એવો પક્ષ લઈએ તો પણ આગળ ત્યાગ કર્યા પછી પણ તેવાઓનો જ સંગ કરવો પડે છે અને (તેમ કરતાં) કાલના દોષથી પોતે પણ વિષયાસકત અને પાખંડી થાય છે.

જેઓનો દેહ વિષયાસકત હોય છે, તેમને હંમેશા ભગવાનનો આવેશ રહેતો નથી. તેથી અહીં ભક્તિમાર્ગમાં સાધનાવસ્થામાં સંન્યાસ સુખકારી નથી (શ્લોક ૩ થી ૬)

કોઈ કહે કે શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન - એ નવધા ભક્તિને સારી રીતે સિદ્ધ કરવાને માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો, તો એ પક્ષ (મત) અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

એ જ રીતે કોઈ કદાચ એમ કહે કે તમે શ્રવણાદિને માટે વિધિપૂર્વક સંન્યાસ ભલે ન ગ્રહણ કરો, પરંતુ ઘરમાં રહેશો તો વિષયાસક્તિ થશે અને તે ભગવદાસક્તિ માટે બાધક છે. તેથી ગૃહત્યાગ કરો એટલે કે વિષયાસક્તિને ટાળવા માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરો. તો તેમનો એ પક્ષ (મત) પણ અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

ગ્રંથના ૩ થી ૬ શ્લોકમાં ૧અની પરિસ્થિતિમાં જીવે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો કે કેમ તે બાબતનો વિચાર કરતાં, ઉપરના બન્ને મતોનો વિચાર કર્યો છે. અને અંતે કહ્યું છે કે ભક્તિમાર્ગમાં સાધન દશામાં (૧અ દશામાં) સંન્યાસ સુખકારી નથી તે આ રીતે સમજવું -

(૧અ) ભક્તિમાર્ગની સાધક દશા કે આરંભિક દશા છે ભક્તિમાર્ગની સાધક દશામાં, સાધક માટે ભક્તિબીજને દઢ કરવામાં બે

સાધનો ગણાવ્યાં છે. (૧) શ્રવણ આદિ નવધા ભક્તિ અને (૨) લૌકિક વિષયમાં અનાસક્તિ અને પ્રભુમાં આસક્તિ રાખવી.

આ બે સાધનો બે સંન્યાસ દ્વારા થઈ શકે તો અને તેમનાથી સાધકની ભક્તિ પુષ્ટ બને અને તેની ભક્તિનો વિકાસ થતાં તેને વ્યસન દશાએ પહોંચવામાં બે સંન્યાસ તેને વચનરૂપ થઈ પડે તો સંન્યાસ અવશ્ય ગ્રહણ કરવો. પરંતુ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે સંન્યાસ, એ બે સાધનોમાંથી એકપણ સાધનને પ્રાપ્ત કરાવી આપતો નથી; તેથી ભક્તિની સાધક દશામાં સંન્યાસ ગ્રહણ ન કરવો.

જીવ વિચારે કે ઘરમાં રહીને મારાથી શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિ સારી રીતે થઈ શકતી નથી. તેથી ચાલો સંન્યાસી બની જઈએ. તેથી શ્રવણ કીર્તન સારી રીતે થઈ શકશે. પરંતુ એમ માનવું એ ભારે મોટી ભૂલ છે. કારણ કે શ્રવણ આદિ તો ભગવદીયોના સંગથી થાય. શ્રવણકીર્તન આદિ માટે સત્સંગની જરૂર રહે છે. અને થોડે અંશે અર્થ (ધન)ની જરૂર રહે છે. અને સંન્યાસી માટે સંગ અને અર્થ બન્ને ત્યાજ્ય છે. સંન્યાસી કાયમ માટે એક સ્થળે રહી ન શકે; તે કોઈ વિશેષ ભગવદીયનો સંગ કાયમ માટે સેવી ન શકે. સંન્યાસીના ધર્મો અને સાધકભક્તના ધર્મો જુદા છે. તેથી ભક્તની સાધક દશામાં સંન્યાસી બનવું એ તેની ભક્તિના વિકાસ અને પોષણમાં બાધારૂપ છે.

વળી સંન્યાસીની કથા ગૃહસ્થો અને જ્ઞાનીઓની કક્ષા કરતાં પણ ઊંચા પ્રકારની માનવામાં આવી છે. તેથી સંન્યાસીને પોતે ઊંચી કક્ષાએ હોવાનું અભિમાન થાય એવું પણ બને. ‘હું સંન્યાસી છું; હું કોઈની પાસે કેવી રીતે શ્રવણ કરું ? બીજાઓએ મારી પાસે આવી શ્રવણ કરવું જોઈએ’ તેનામાં આ પ્રકારનું અહમ્ આવી જાય. અને તે કામકોધાદિ ષડરિપુઓને વશ થઈ જાય. પરિણામે તેની ભક્તિનું પોષણ ન થતાં તેનું ધોવાણ થઈ જાય. અને પછી બીજું સાધન-લૌકિક વિષયો અ ઘરબાર, પત્ની, પુત્ર, લોકવ્યવહારમાંથી ધીરે ધીરે અનાસક્ત બનતા જવું તે. સંન્યાસી બની જવાથી આ સાધનની પ્રાપ્તિ થવામાં કશી મદદ મળે કે કેમ તેનો વિચાર કરવો રહ્યો.

સંન્યાસી બન્યા પછી, પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં, સંન્યાસીને પોતાના સંન્યાસના નિર્વાહ માટે પણ અન્ય લોકો સાથે સંપર્ક રાખવો પડે છે. પોતે તો ગૃહાદિનો ત્યાગ કર્યો છે. પરંતુ જેમણે ગૃહાદિનો ત્યાગ કર્યો નથી અને જેઓ લૌકિક વિષયોમાં આસક્ત છે. એવા લોકોનો સંગ તેમણે કરવો પડે છે. પરિણામે આસક્તિ ધરાવનારના સંગમાં રહીને, તે પોતે તેની માફક વિષયાકાન્ત બની જાય છે. અને વિષયાકાન્ત દેહમાં હરિનો આવેશ થતો નથી એવી શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે.

વળી જો તેણે અપરિપક્વ દશામાં ગૃહાદિનો ત્યાગ કર્યો હોય એટલે કે ‘મારા જેવા ભક્ત માટે ઘર બાધક છે અને સંસાર પણ બાધક છે’ એવું સમજીને જો તેણે ગૃહત્યાગ કર્યો હોય તો તે અપરિપક્વ દશાનો ત્યાગ કહેવાય. એવા ગૃહત્યાગમાં ત્યાગની સાચી ભાવનાનો અભાવ હોય છે. એવા જીવની આસક્તિ ગૃહાદિમાંથી દૂર થઈ નથી; હજુ સુધી તેની આસક્તિ લૌકિક વિષયોમાં બની રહી છે. માત્ર એ વિષયોમાં ભક્તિમાં બાધારૂપ છે. એવું સમજીને, તેમના પ્રત્યેની આસક્તિ દૂર ન થઈ હોવા છતાં, તેમને બાધારૂપ સમજીને, તેમનો ત્યાગ કરનારને, તે વિષયો બમણા જોરથી પકડી રાખશે એ નક્કી છે.

ગૃહાદિમાં આસક્તિ લોકો સાથે સંપર્ક રાખવાથી અને એવો સંપર્ક તેણે અવશ્ય રાખવો પડે છે તેથી, ધીરે ધીરે તેનામાં રહેલી આસક્તિ વધુ તીવ્ર બનતી જાય છે. અને લૌકિક વિષયો પ્રત્યેની તેની જે લાલસા સંન્યાસ લીધા પહેલાં હતી, તે લાલસા સંન્યાસ લીધા પછી, જુદાજ સ્વરૂપે વધુ તીવ્રતાથી જાગૃત થાય છે. અને પોતે જ વિષયોને છોડ્યા હોય તેના જેવાજ પણ ભિન્ન રૂપમાં એના એ જ વિષયો તેને પોતાનામાં આસક્ત બનાવે છે. તેનું હૃદય એવા વિષયોની વાસનાથી ભરાઈ જાય છે. એવું થવા છતાં, પોતે ભક્ત, સાધક અને સંન્યાસી હોવાનો ડોળ તો તેણે કરવો જ પડે છે. અંદરથી (મનથી) તો તે વિષયોને સેવાતો હોવા છતાં, બહારથી તેણે વિષયો છોડ્યા હોવાનું બતાવવું પડે છે. તેનું નામ પાખંડ. આવી દશામાં તેણે ત્યાગ (સંન્યાસી) નાં બાહ્ય ચિહ્ન અને વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હોવા છતાં તે માટે ભાગે તો પાખંડી જીવન

પસાર કરે છે. અને ક્યારેક ઘર છોડીને આશ્રમ (ઘર કરતાં વધુ આરામદાયક કે સુખદાયક સ્થાન) વસાવીને તેમાં આસક્ત બનીને તે રહે છે.

આવા પાખંડીની સ્થિતિ “નહીં ઘરની નહીં ઘાટની” જેવી થાય છે. તેના હૃદયના રાગ ગયા નથી. તેનું હૃદય લૌકિક રાગાદિકથી ભરેલું હોઈ તેમાં શ્રીહરિનો આવેશ થવાનું શક્ય બનતું નથી. અને પ્રભુ તો લૌકિક રાગાદિક રહિત એવા હૃદયમાં જ વસે છે. આમ છતાં સાધકની ભક્તિ વધુ દૃઢ બનવાની શક્યતા રહેતી નથી. તેની એવી અધકચરી સ્થિતિ તેના આત્માની ઉત્ક્રાંતિ માટે નથી. પરંતુ તે તેના આત્માના પતન માટે છે.

આવો પાખંડી સંન્યાસી, સંન્યાસીનાં વસ્ત્રો તથા ચિહ્નો ધારણ કરતો હોવાથી, સમાજમાં મોટો અને આદરણીય ગણાય છે. પરંતુ તેના અંદરના રાગ ગયા ન હોવાથી અને વિષયો પ્રત્યે તેની વિરક્તિ થઈ ન હોવાથી, તે અધમ હોય છે. તે મોટો હોવાનો ઢોંગ જારી રાખે છે. પરંતુ અંદરની અશાંતિથી તેનું મન ક્ષુબ્ધ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં તે પોતાનું કે બીજાનું કલ્યાણ કેવી રીતે સાધી શકે ? ભક્તિબીજને દૃઢ કરીને તે તેમાંથી આસક્તિ અને વ્યસન દશાને કેવી રીતે પહોંચી શકે ? તેથી ગૃહાદિકને ભક્તિમાર્ગમાં બાધક સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો તે તેને માટે કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.

જો તેની ગૃહમાંથી આસક્તિ સાચે જ ગઈ હોય તો ગૃહમાં રહેવા છતાં તે ગૃહત્યાગ જેવી દશામાં રહી શકે છે. તેની ગૃહાસક્તિ દૂર થઈ હોય તો, ઘરમાં પણ સેવા થાય, સત્સંગ સધાય અને શ્રવણાદિ થાય. પરંતુ જો તેનું મન સ્થિર ન હોય અને તે વિષયાક્રાન્ત હોય તો, વનમાં પણ તેનાથી સેવા ન થાય, સત્સંગ ન સધાય અને શ્રવણાદિ સિદ્ધ ન થાય. એટલા માટે ૧૨ ભક્તિમાર્ગની સાધક દશામાં સન્યસ્તનો સ્વીકાર ન કરવો.

ભગવાને કહ્યું છે કે ભક્તિમાર્ગમાં પરિત્યાગ કરવો એ કર્તવ્ય છે. પરંતુ આપણે જોયું કે ભક્તિને સાધન દશામાં તે કર્તવ્ય નથી. તો પછી ભક્તિની અંતિમ દશા (૧૫) માં એટલે કે ભક્તિની સિદ્ધ દશા (વ્યસન

દશા) માં તે તેના ફલોપકારી અંગરૂપે કર્તવ્ય છે એ નક્કી થાય છે. તેથી હવે શ્લોક ૭ થી ૧૩ ૧/૨ સુધીમાં - વિરહાનુભવાર્થં તુ પરિત્યાગઃ પ્રશસ્યતે થી લઈને દુર્લભોયં પરિત્યાગઃ પ્રેરણા સિદ્ધ્યતિ નાન્યથા સુધીમાં - ૧૫ પ્રમાણે એટલે કે ભક્તિમાર્ગની અંતિમ દશામાં નાન્યથા સુધીમાં - ૧૫ પ્રમાણે એટલે કે ભક્તિમાર્ગની અંતિમ દશામાં પરિત્યાગ કરવો જ; કર્તવ્ય સમજીને કરવો, એ બાબતનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

વિરહાનુભવાર્થં તુ પરિત્યાગઃ પ્રશસ્યતે ।
 સ્ત્રીય બંધ નિવૃત્યર્થં વેષઃ સોડત્ર ન ચાન્યથા ॥૭॥
 કોણ્ડિન્યો ગોપિકાઃ પ્રોક્તાઃ ગુરવઃ સાધનં ચ તદ્ ।
 ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્ય દિષ્યતે ॥૮॥
 વિકલત્વં તથાસ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિઃ પ્રાકૃતં ન હિ ।
 જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તસ્યૈવ વર્તમાનસ્ય બાધકાઃ ॥૯॥
 સત્યલોકે સ્થિતિર્જ્ઞાનાત્ સંન્યાસેન વિશેષિતાત્ ।
 ભાવના સાધનં યત્ર ફલં ચાપિ તથા ભવેત્ ॥૧૦॥
 તાદૃશાઃ સત્યાલોકાદૈ તિષ્ઠન્ત્યેવ ન સંશયઃ ।
 બહિષ્ઠૈત્ પ્રકટઃ સ્વાત્મા વિહનવત્પ્રવિશેઘદિ ॥૧૧॥
 તદૈવ સકલો બંધો નાશમેતિ ન ચાન્યથા ।
 ગુણાસ્તુ સંગરાહિત્યા જીવનાર્થં ભવન્તિ હિ ॥૧૨॥
 ભગવાન્ ફલરૂપત્વાત્રાત્ર બાધક ઇષ્યતે ।
 સ્વાસ્થ્ય વાક્યં ન કર્તવ્યં દયાલુને વિરૂઢ્યતે ॥૧૩॥
 દુર્લભોમં પરિત્યાગઃ પ્રેરણા સિદ્ધ્યતિ નાન્યથા ॥૧૩॥ ॥

શ્લોકાર્થ :- ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવાને માટે તો સંન્યાસ લેવો પ્રશંસાપાત્ર છે. ત્રિદંડ, કૌંપીન ધારણ આદિ વેષ પોતાના સ્ત્રી-પુત્રાદિ સંબંધીઓથી થતુ બંધન નિવૃત્ત કરવા માટે છે. તેમાં બીજું કાંઈ પ્રયોજન નથી. (૭)

કૌંડિન્ય ઋષિ અને શ્રીગોપીજનો (ક્રમે કરીને મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગના ત્યાગના) ગુરુ છે. અને તેમણે કરેલાં સાધન તે જ સાધન છે. ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ તેજ સાધન છે. બીજું સાધન અહીં સ્વીકારાતું નથી. (૮)

વિકલત્વ અને અસ્વસ્થપણું એ વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ છે, પ્રાકૃત નથી. એ પ્રમાણે વિરહયુક્ત પુરુષને સર્વ સ્થળે ભગવાન્ વ્યાપ્ત છે એવું જ્ઞાન અને ભગવાન્ના ગુણ બાધ કરનાર થાય છે. (૯)

સંન્યાસથી પ્રબલ થયેલા જ્ઞાનથી, સત્યલોકમાં સ્થિતિ થાય છે. અને જે પુરુષમાં ભાવનારૂપ સાધન છે તેને ફલ પણ તેવું જ થાય છે. (૧૦)

તેવા પ્રબલ જ્ઞાનવાળા સંન્યાસીઓ સત્યલોક વિષે જ રહે છે. એમાં સંશય નથી. ભક્તિમાર્ગમાં તો, જેમ કાષ્ટમાં સર્વત્ર રહેલો અગ્નિ મંથનથી બહાર પ્રકટ થઈને પાછો કાષ્ટમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે કાષ્ટ મટીને અગ્નિરૂપ થાય તેવી રીતે સર્વત્ર વ્યાપ્ત આત્મા ભાવના વડે બહાર પ્રકટ થઈને ભીતર પ્રવેશ કરે ત્યારે જ સર્વ બંધ નાશ પામે છે અને બીજા કોઈ પ્રકારે પામતો નથી. પ્રભુનો સંગ નહીં હોવાથી તેવા ભાવવાળાઓનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે પ્રભુના ગુણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. (૧૧,૧૨)

ભગવાન્ ફલરૂપ છે. તે પ્રાપ્ત થાય તો અહીં ભક્તિમાર્ગમાં બાધારૂપ ગણતા નથી ભક્તને સ્વસ્થતા થાય તેવું વાક્ય ભગવાન્ને કર્તવ્ય નથી કેમકે ભગવાન્ દયાળુ છે. તે વિરુદ્ધ થતા નથી. આ સંન્યાસ દુર્લભ છે. તે પ્રેમથી સિદ્ધ થાય છે, તે સિવાય સિદ્ધ થતો નથી. (૧૩૥)

શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે, “વિરહાનુભવ એટલે શું?” તેના ત્રણ અર્થ થાય. (૧) વિરહનો અનુભવ, (૨) વિરહ સમયનો અનુભવ અને (૩) વિરહ થાય પછીનો અનુભવ. તેથી એ ત્રણમાંથી કોઈએકને માટે સંન્યાસ લેવો એમ ફલિતાર્થ થાય છે.

(૧) પહેલો એટલે કે વિરહનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તે સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જીવ ભગવાન્થી વિખુટો પડ્યો ત્યારે જે વિરહ થયો તે જ વિરહ, ભગવદાસક્તિ થવાથી પુનઃ જાગૃત થાય. અને જાગૃત થયેલા એ વિરહનો ક્ષણે ક્ષણે અનુભવ કરવા માટે સંન્યાસ લેવો.

(૨) બીજો એટલે વિરહ સમયનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો

લક્તિ અને યોગમાયાએ સાથે રહીને ‘આસક્તિ ભ્રમ ન્યાય’ થી ઉત્પન્ન કરેલો ભગવાનનો જે સાક્ષાત્કાર છે તેને માટે સંન્યાસ લેવો.

(૩) ત્રીજો એટલે વિરહ પછીનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો તારામાવિરભૂત એ શ્લોકમાં કહેલો જે સાક્ષાત્કાર રૂપ અનુભવ તેને માટે સંન્યાસ લેવો.

આ રીતે આ ત્રણ પ્રકારના વિરહાનુભવ માટે, એટલે કે એ ત્રણ પ્રકારના અનુભવ સિદ્ધ કરવા માટે સંન્યાસ લેવો તે પ્રસંશા પાત્ર છે. વિરહાનુભવર્થ તુ પરિત્યાગ: પ્રશસ્યતે.

ભગવદ્ વિરહ કેવી રીતે થાય છે ? પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની સૃષ્ટિ ભગવદ્ રૂપ સેવાર્થ - ભગવાનના શ્રીઅંગમાંથી થઈ છે. તે જીવો શુદ્ધ અને મિશ્ર એમ બે પ્રકારના છે : (૧) શુદ્ધ જીવો, પોતાની ઈચ્છાથી, પરોપકારાર્થે, નિત્યલીલામાંથી ભૂતલ ઉપર પધારીને ભગવદ્ વિયોગ પામે છે. (૨) મિશ્ર જીવોને કોઈ વખત અન્યમાં આસક્તિ થવાથી કે અહંકારથી કે તેવા જીવનું મર્યાદામાં સ્થાપન કરવા માટે અથવા શાપાદિકથી ભગવદ્ વિયોગ થાય છે, એવું પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ગ્રંથમાં કહ્યું છે. (૩) સમર્પણ ગદ્યમંત્રમાં કહ્યું છે કે સહસ્ર પરિવત્સર જેટલા કાલથી પ્રભુમાંથી વ્યુચ્ચરણ થવાથી, વ્યુચ્ચરિત થયેલા (અલગ પડેલા) તે જીવોને ભગવદ્ વિયોગ થાય છે.

આ ત્રણે પ્રકારના જીવને થયેલ વિયોગનું નિવારણ ભગવાન કોઈ પ્રકારની અને ખાસ કરીને તો જીવને અનન્ય લક્તિ આપીને કરે છે. એ રીતે પ્રભુથી થયેલ વિરહનો અનુભવ કરવા માટે, લક્તિમાર્ગમાં, અંતિમ દશામાં સંન્યાસ લેવો એ પ્રસંશાપાત્ર છે એવું શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું છે.

જો આપશ્રીએ એ પ્રકારે સંન્યાસ લેવો એ પ્રસંશાપાત્ર છે એવું કહ્યું તો વિધિવત સંન્યાસનો વેશ ધારણ કરવો એવું શા માટે ન કહ્યું ? તો કહે છે કે સ્વીય બંધ નિવૃત્ત્યર્થ વેષ: અર્થાત્ સ્ત્રીય એટલે પોતાનાં સ્ત્રી-બાળકો આદિથી થતો બંધ (બંધન) નિવૃત્ત કરવા માટે જે સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરવાનો છે; વેશ ધારણ કરવાનું બીજું કોઈ પ્રયોજન નથી.

એવું બને કે સંન્યાસ લેનાર ભક્તિમાર્ગની અંતિમ દશાએ પહોંચનાર જીવને તો સ્ત્રીઓ (પત્ની-પુત્રાદિ) પ્રત્યે આસક્તિ ન જ હોય; પરંતુ સ્ત્રીઓને તેના પ્રત્યે આસક્તિ હોય તો તેની નિવૃત્તિ અર્થે ભક્તિમાર્ગોપયોગી સંન્યાસમાં ત્રિદંડ કૌપિન આદિ ધારણ કરવાં, એટલે કે એવો વેશ રાખવો, એવું કહ્યું છે. જો સ્ત્રીઓ (સ્ત્રી-બાળકો) તરફથી એવા કોઈ બંધનો સંભવ ન હોય તો એવા વેશની આવશ્યકતા નથી. તેથી જોને બંધની સંભાવના હોય તેણે એ વેશ રાખવો આવશ્યકતા છે. બીજાને નહિ. આમ, સર્વ સંન્યાસીએ એવો વેશ રાખવો એવો નિયમ ન હોવાથી, તે અત્રે કહ્યો નથી.

અનંતના ઉપાસક એવા કૌંડિન્ય અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમમાં પાગલ બનેલી ગોપીઓએ, પોતપોતાના ઉપાસ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વ પરિત્યાગ કર્યો છે. તેથી તે બન્નેને પુષ્ટિમાર્ગના ગુરુ કહેવામાં આવ્યા છે. તેમણે કરેલ સર્વ પરિત્યાગ આ રીતે પ્રસંશા પામ્યો છે.

પરંતુ આવા ત્યાગ કરનારાઓએ કરેલાં વિરહ પછીનાં સાધનો તો ઘણાં છે. તે બધાં સાધનો કરવાં કે કોઈ એક સાધન કરવું એ પ્રશ્ન છે. તો કહેવામાં આવ્યું છે કે તે સર્વ સાધોનના કારણરૂપ મૂળ સાધન તો એક જ છે. તેથી તે મૂળ સાધન જ કરવું, એ જ ઇષ્ટ છે. તે મૂલ્ય સાધન શું છે? તો કહે છે કે તે છે એક ભાવ; ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ, 'ભગવાનમાં અત્યંત રતિ' તેનું નામ ભાવ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે દેવાદિ વિષયક જોડે રતિ થાય તેને ભાવ કહેવાય. એવો એ રતિભાવ અહીં અપેક્ષિત નથી. કારણ કે તે તો વ્યસન સિદ્ધ ભક્તને માટેનો સાધારણ ભાવ છે. પરંતુ અહીં આપણે જે ભાવની વાત કરીએ છીએ તે, ભાવનાથી એટલે નિરંતર પ્રભુનું ચિંતન કરવાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ છે. તેવો ભાવ હોય તો જ સાક્ષાત્કાર રૂપ ફલ સિદ્ધ કરે છે. કૌંડિન્ય સતત અનંતની શોધમાં ભટક્યા. તેમણે તેમનું જ ચિંતન કર્યું. તેમનો તે ભાવ એ મૂળ સાધન છે. તેવી જ રીતે ગોપીજનો પણ અદૃશ્ય થયેલા કૃષ્ણની પાછળ તેની શોધમાં ભટક્યાં અને તેમની બધી લીલાઓનું ચિંતન ગોપીગીતમાં કર્યું, તેમનો તે ભાવ; એ ભાવની અપેક્ષા અહીં છે. એવો

ભાવ આવે ત્યારે કરેલ પરિત્યાગ પ્રસંશનિય છે.

ભાવનાના પક્ષમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે અરણિના કાષ્ટનું પ્રબલ મથન થવાથી જેમ કાષ્ટમાં રહેલ અગ્નિ બહાર પ્રકટ થાય છે તે રીતે પ્રબલ ભાવના થવાથી ભક્તના હૃદયમાં રહેલ પરમાત્મા બહાર પ્રકટ થાય છે. અને પછી, જેમ અગ્નિ કાષ્ટમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમ, એ ભગવાન ભક્તના હૃદયમાં પુનઃ પ્રવેશ કરે છે. તેમ થતાં બહારનો અને અંદરનો એવા સર્વ બંધનો નાશ થાય છે. બીજી કોઈ રીતે તે નાશ પામતો નથી.

શ્લોક ૧૩ના પ્રથમ ચરણમાં કહ્યું, “દુર્લભોયં પરિત્યાગઃ પ્રેમણા સિદ્ધ્યતિ નાન્યથા” અર્થાત્ (૧૫) ભક્તિમાર્ગની અંતિમ દશા એટલે કે વિરહ દશામાં કરેલો પરિત્યાગ પ્રસંશનીય છે. આ વાત આપણે વધુ વિગતે સમજીએ.

ભક્તિવર્ધિનીમાં પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસનના રૂપમાં, પ્રભુપ્રેમની ક્રમિક ગતિ બતાવી છે. ભક્તિમાં પહેલાં તો પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ થાય. પ્રેમમાંથી આસક્તિ અને આસક્તિમાંથી વ્યસન, એમ ઉત્તરોત્તર પ્રેમની આંતરિક દશાનો વિકાસ થાય છે. ભક્તિ જ્યારે વ્યસન દશાએ પહોંચે છે. ત્યારે તેને કોઈપણ વસ્તુની આસક્તિ રહેતી નથી. તેથી તેને કોઈપણ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાનો રહેતો નથી. વ્યસન દશાએ પહોંચેલ ભક્તને એકમાત્ર ભગવાનનું જ વ્યસન વળગેલું હોય છે. ભગવાન વગર તે ક્ષણભર ન રહી શકે. બીજી કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે આસક્તિ હોવાની વાત તો દૂર રહી, તે બીજી કોઈ વસ્તુનો વિચાર પણ કરી શકતો નથી. ઘરબાર, લોકવ્યવહાર, સગાસંબંધી, સંપત્તિ, સંતતિ આ બધી વસ્તુઓ પ્રત્યેની તેની આસક્તિ છુટી જઈને એક માત્ર પ્રભુનું વ્યસન તેને વળગે છે.

એવી વ્યસન દશાએ પહોંચેલ ભક્ત જો ગૃહત્યાગ કરે તો તે પરિપક્વ દશાએ કરેલ ત્યાગ હોઈ, ઉત્તમ ત્યાગ કહેવાય. એટલા માટે કહ્યું કે વિરહ દશામાં પહોંચ્યા પછી સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવા માટે કહ્યું કે વિરહ દશામાં પહોંચ્યા પછી સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે પ્રસંશનીય છે.

ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસમાં ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને સંન્યાસનાં

ચિહ્નો જેવાં કે કૌપીન આદિ ધારણ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા નથી. હા સ્વીય બંધની નિવૃત્તિ અર્થે જે તે ધારણ કરવાની આવશ્યકતા દેખાય તો તેમ કરવું. પરંતુ વ્યસન દશાએ પહોંચનાર રાજ આશકરણ કે ગજ્જન ધાવન જેવા ભક્તોને સંન્યાસીના વસ્ત્રો ધારણ કરવાનું ભાન પણ હોતું નથી. વ્રજ ગોપીકાઓ તો પ્રેમ સંન્યાસીની જ કહેવાય છે. તેમણે સંન્યાસીઓનો વેશ ધારણ કર્યો હોવાનું જાણવામાં નથી. સ્ત્રીઓથી સંન્યાસી ન બનાય એવું કહીને વાતને ટાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. ગોપીજનોએ સાચા અર્થમાં સં એટલે સમ્યક રીતે ન્યાસ એટલે ત્યાગ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું છે કે “સન્ત્યજ્ય સર્વ વિષયાન” એટલે બધા વિષયોનો ત્યાગ કરીને, હે કૃષ્ણ અમે તારી પાસે આવ્યા છીએ. ગૃહસ્થાશ્રમનું પૂર્ણરૂપેન, પાલન કરવા છતાં, તેઓ સંપૂર્ણ ત્યાગી જીવન જીવતી હતી. આધુનિક સમયમાં મીરાં કે નરસિંહે ભગવાં ધારણ કર્યા ન હોવા છતાં તેઓ વાસ્તવિક રીતે ત્યાગી (સંન્યાસી) જ હતા.

ભક્તિમાર્ગમાં વિરહાગ્નિનો ઉદ્ભવ થયા એ ભક્ત હૃદયની આંતરિક ઉત્કાંતિની સ્થિતિ છે. આત્મજ્ઞાન (બ્રહ્મજ્ઞાન) નો ઉદય થાય ત્યારે જ્ઞાનીને અને વિરહાગ્નિનો ઉદય થાય ત્યારે પ્રેમીને, સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આ બન્ને સ્થિતિ મન અને હૃદયના આંતરિક વિકાસની સ્થિતિ છે. તે બાહ્ય વિકાસ (૭૫ વર્ષ કરતાં વધુ આયુષ્ય થાય તે) ની સ્થિતિ નથી. આત્મજ્ઞાન વિનાનું દુન્વયી જ્ઞાન બાહ્ય વિકાસ ગણાય. વિરહાગ્નિ સિવાયનો પ્રેમ બાહ્ય વિકાસ કહેવાય તેવી સ્થિતિમાં સંન્યાસ લેવાનો કોઈ અર્થ નથી.

આ રીતે સંન્યાસ (પરિત્યાગ) માટે, વિરહાગ્નિ પ્રકટ થાય એટલછે કે વ્યસન દશા પ્રાપ્ત થાય એ દશા (૧૫) ને જ, માન્ય રાખવામાં આવી છે. એવી વ્યસન દશાના આદર્શ દૃષ્ટાંત રૂપે કૌંડિન્ય મુનિ અને ગોપીજનોને ગણવામાં આવ્યાં છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ તો તેમને પુષ્ટિભક્તોના ગુરુની માન્યતા આપી છે. ભક્તિમાર્ગ ઉપર ચાલવા માગતા બધા પુષ્ટિ જીવોએ તેમણે અપનાવેલ માર્ગે ચાલવાનું છે અને તેમણે જે સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો તે સાધનો (જે તેને સાધનો કહેવાતાં હોય તો)

નો ઉપયોગ કરવાનો છે. ગુરુના પગલે ચાલનાર શિષ્યો પ્રભુપદ પામી શકે છે.

કૌંડિન્ય મર્યાદામાર્ગીય હતા. અને ગોપીજનો પુષ્ટિમાર્ગીય હતા. તેમ છતાં બન્નેને પુષ્ટિભક્ત માર્ગનું ગુરુપદ કેવી રીતે સંભવે ? તેનો ખુલાસો ગો.શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજે કર્યો છે. અને તે એ રીતે કે - કૌંડિન્ય અને ગોપીજનો એ બન્નેએ એક સરખાં સાધન જેવાં કે નિ:સાધનતા (દીનતા) વિકલતા અને અસ્વસ્થતાનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેમની વિકલતા એટલી હદે પહોંચી ગઈ હતી કે તેઓ “પૂછવાને યોગ્ય નહીં” એવાં વૃક્ષો, પશુપક્ષીઓ અને હરણોને પૂછે છે, “અનંત ક્યાં?” અથવા “કૃષ્ણ ક્યાં ?” અને આ રીતે વિરહાગ્નિમાં જલતાં છતાં, પ્રેમીને પામવાની જીજ્ઞાસા વડે, તેઓ જીવન ટકાવી રાખે છે. પરંતુ દેહાનુસંધાન તો ગુમાવે જ છે.

કૌંડિન્ય અને ગોપીજનો ત્યાગ (ન્યાસ) ના ગુરુ છે. તેમણે ધ્યેય સિદ્ધિ અર્થે જે સાધનો અપનાવ્યાં (ભાવ) એ જ સાધનો હરએક ત્યાગીએ અપનાવવાનાં છે.

કૌંડિન્ય તથા ગોપીજનોએ વિરહાતુર બનીને અને દેહભાન ભૂલીને વૃક્ષાદિને પ્રભુના સમાચાર પૂછ્યા. પરંતુ તેમની પાસેથી જવાબ ન મળતાં, તેમણે નિ:સાધનતા અનુભવી વૃક્ષો, હરણો આદિ પ્રભુને ન બતાવી શક્યાં. તેથી કૌંડિન્ય તથા ગોપીજનો દીન બની ગયાં; નિ:સાધન બની ગયાં તેમણે દીન બનીને પ્રભુનું શરણ ગ્રહ્યું. ત્યારે તરત જ પ્રભુ પ્રકટ થયા.

આ રીતે ભક્ત માટે નિ:સાધનતા (દીનતા)નો ભાવ એ જ એકમાત્ર સાધન છે. દીનતાપૂર્વ શ્રીહરિની શરણાગતિ સ્વીકારવી એ જ પ્રભુપ્રાપ્તિનું સર્વશ્રેષ્ઠ અને એકમાત્ર સાધન છે.

તેમ છતાં કૌંડિન્ય ઋષિ અને ગોપીજનોમાં એક તફાવત છે. ઋષિની ભાવના અક્ષર બ્રહ્મ (અનંત)ને પામવાની હતી. જ્યારે ગોપીજનોની ભાવના પૂર્ણ પુરુષોત્તમને પામવાની હતી. તે માટે તેમણે

અન્ય તમામ સાધનો (જપ, તપ, ધ્યાન, યોગ, કર્મ, જ્ઞાન, આદિ) છોડયા. વિરહ કાતર બનીને તેમણે દીનતા ગ્રહણ કરી. પરિણામે પ્રભુ પોતે તેમને આવી મળ્યા.

કૌંડિન્ય ઋષિની કથા ભવિષ્યેત્તર પુરાણમાં છે. તેમાં શ્રીભગવાન એ કથા મહારાજ યુધિષ્ઠિરને કહી સંભળાવે છે. કૌંડિન્યની પત્નીનું નામ શીલા. શીલાએ અનંતાનો (અક્ષરબ્રહ્મ એવા સારાયે વિશ્વમાં વ્યાપ્ત ભગવાન વિષ્ણુનો) દોરો બાંધ્યો હતો. ઋષિએ ભૂલથી તે દોરો અગ્નિમાં નાખ્યો. તેથી તેઓ બહુ દુઃખી અને દરિદ્રી બન્યા. તેમનાં પત્નીએ તેમને સાચી પરિસ્થિતિ સમજાવી. તેથી વિષ્ણુનું ધ્યાન ધરતા હતા તે અનંતની શોધમાં નીકળી પડયા. નિરાહાર રહીને તેઓ વૃક્ષો, ગાયો અને હરણોને પૂછવા લાગ્યા. તમે અનંતને દીઠા છે ? - પરંતુ તેમના તરફથી કોઈ ઉત્તર ન મળતાં, તેમણે અનંતને જોયા નથી એવું સમજીને તેઓ વિહ્વળ બની ગયા. તેમનું દેહાનુસંધાન છૂટી ગયું. બેભાન બની તેઓ ભોંયે પછડાયા. ભાન આવતાં. વિરહાતુર બની, 'હે અનંત, હે અનંત !' એવું બોલતા પાગલની માફક તેઓ અનંતની શોધમાં ભટકવા લાગ્યાં.

આથી અનંતે તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. તેઓ બ્રાહ્મણ વેશે તેમની પાસે પધાર્યા. ઋષિનો હાથ પકડીને, અનંત ભગવાન તેમને પાતાળમાં લઈ ગયા. અને તેમને પોતાની નગરી બતાવી. પછી પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું. ઋષિએ દીનતાપૂર્વક નીચેના બે શ્લોકો વડે અનંતની પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું -

પાપાહં પાપકર્માહં પાપાત્મા પાપસમ્ભવઃ ।
 ત્રાહિમાં પુણ્ડરીકાક્ષ શરણં મે ભવાચ્યુત ॥
 અદમ્ભે સક્કલં જન્મ, જીવિતં ચ સુજીવિતમ્ ।
 યત્તવાંઙ્ઘ્રી યુગામ્ભોજે મન્મૂર્છા ભ્રમરાયતે ॥

અર્થાત : પાપી છું, પાપ કર્મ કરનાર છું; પાપાત્મા છું અને પાપમાંથી જ મારી ઉત્પત્તિ છે. હે કમલનયન પ્રભુ ! મને તારો; હે અચ્યુત! મને શરણ આપો. આજે મારો જન્મ સફળ થયો છે. મારું જીવન સૌભાગ્યવાળું થયું છે. જેથી આપના ચરણારવિંદમાં મારું મસ્તક ભ્રમરની

માફક લાગી ગયું છે.

અનંત ભગવાને તેમને દારીદ્ર્ય નાશ, સનાતન ધર્મ અને વિષ્ણુલોકની પ્રાપ્તિનું વરદાન આપ્યું.

ગો. શ્રીગોકુલનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે કોંડિન્ય ઋષિ મર્યાદા માર્ગીય ભક્ત હોવાથી તેમને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોનું ગુરુપદ ન સંભવે. તેમ છતાં, અનંત ભગવાનના ગુણોના શ્રવણ વડે તેમને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી, વિપ્રયોગ ભાવ વડે, એક પાગલની માફક, તેમણે વૃક્ષાદિકને પ્રશ્નો પૂછ્યા, તેથી તેમનો ત્યાગ પુષ્ટિમાર્ગીય ત્યાગ બની ગયો. તેથી તેમને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોના ગુરુ ગણવામાં આવ્યા છે.

ગોપીજનો પણ રાસલીલાનો બંસીનાદ સાંભળીને વનમાં દોડી ગઈ. ભગવાને તેમને લઘુરાસ રમાડયો. તેથી ભગવાન પોતાને ભજે છે. (તેમનો અંગીકાર કર્યો છે) એવું સમજીને તેમના મનમાં અહમ્ થયો. તેથી ભગવાન અદૃશ્ય થયા. ભગવાનના વિરહમાં ભાન ભૂલીને તેમણે વૃક્ષાદિકને પ્રશ્નો પૂછ્યા. પ્રત્યુત્તર ન મળતાં દીનભાવે તેમણે રૂદન કર્યું. તેમણે કરેલો ત્યા શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય ત્યાગ છે. અને તે અવશ્ય પ્રશંસાને પાત્ર છે.

કોંડિન્ય અને ગોપીજનોની વિરહદશામાં બે લક્ષણો છે : (૧) વિકલપણુ અને (૨) અસ્વસ્થતા. વિકલપણુ એટલે પૂછવાને લાયક નહીં એવા વૃક્ષો, હરણો, પશુપક્ષીઓ આદિને પૂછવું તે. અને અસ્વાસ્થ્ય એટલે પોતાની હંમેશની સ્થિતિથી જુદાજ પ્રકારની સ્થિતિમાં રહેવું તે. હૃદયમાં વ્યસન ભાવ જાગે ત્યારે ભક્તને ભગવાનનાં દર્શનની તાલાવેલી લાગે છે. દર્શન ન મળે તો તેનું મન અને હૃદય અશાંત અને ઘેલું બની જાય છે. ઘરના કામકાજમાં તેને રસ પડતો નથી. હજારો વિંછીઓના ડંબની વેદના કરતાં પણ વિરહની વેદના વધુ તીવ્ર હોય છે. તેને તેવી વેદનાનો અનુભવ થાય છે. આવી પરિસ્થિતિ થાય ત્યારે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો જરૂરી છે. વસ્તુતઃ તન, મન અને હૃદયની એવી અવસ્થાનું નામ જ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ.

સાધન દશામાં પ્રભુપ્રાપ્તિના જે સાધકો છે તે સાધનો વ્યસન

દશામાં પ્રભુ પ્રાપ્તિનાં બાધક અને છે. વ્યસન દશામાં વિકલતા અને અસ્વસ્થતાની દશા થાય તે જરૂરી છે. એવી વિકલતાની દશામાં (૧) સર્વાત્મ જ્ઞાન અને (૨) ઈશ્વરના ષડગુણોનું ગાન કે અનુસંધાન (શ્રવણ કીર્તન), વ્યસન દશા પ્રાપ્ત જીવને માટે, બાધક અને છે. સાધક દશામાં એ બન્ને વસ્તુઓની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પરંતુ વિરહદશામાં તે જીવના વિરહભાવને નષ્ટ કરવાના કારણરૂપ અને છે. તે કેવી રીતે તે સમજી લઈએ.

સર્વાત્મજ્ઞાન એટલે આ બાહ્ય જગત ભગવાનનું સ્વરૂપ છે અને શ્રીભગવાન પોતે જડ-ચેતન બધામાં બિરાજી રહ્યા છે તેવું જ્ઞાન, આવું જ્ઞાન વિરહી આત્મા માટે બાધારૂપ અને છે. ભગવાન જો સચરાચરમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા હોય તો તેનો વિરહ થઈ જ કેમ શકે ? વિરહી ભક્ત પોતાના સ્વામીના સ્વરૂપને જોવા તલસે છે. ગોપીઓને મુકુટ પિતાંબરધારી ભગવાનનાં દર્શન કરવાં હતાં, સચરાચરમાં વ્યાપ ભગવાનનાં નહીં.

એ જ રીતે વિરહી દશાવાળા ભક્તને શ્રવણ કીર્તન વગેરેના વિષયરૂપ ભગવાનના ષડગુણોનું ગાન કરવું તે પણ બાધારૂપ છે. તે તો નિજ સ્વામીથી વિરહ અનુભવે છે. પ્રિયતમના ગુણગાનનું તેને શું પ્રયોજના વિરહદશાની પૂર્ણતા તે સ્નેહની પૂર્ણતામાં અનુભવે છે. સ્નેહી જીવ પોતાના સ્નેહના પાત્રના ગુણો અને તેની મહત્તાના જ્ઞાનને કારણે તેને સ્નેહ કરતો નથી. તેનું સ્નેહપાત્ર ગુણવાન હોય કે મહત્ત્વનું હોય તેની સાથે તેને કશી લેવા-દેવા નથી. અરે ! તે તેને વફાદાર ન હોય તો પણ તે તેને ચાહશે જ. ગોપીઓ કહે છે. “બ્યાહો લાખ, ધરો દશ કુબરી; અંતર્મે કાન્હ હમારો” ગોપીઓનો કાન્હ ગોપીઓને છોડી મથુરા ગયો. ત્યાં ૧૬૦૦૮ રાજકુમારીઓ સાથે પરણ્યો. તો પણ ગોપીઓને માટે તે તેમનો જ રહ્યો. ગોપીઓના તેના પ્રત્યેના પ્રેમમાં સહેજ પણ ઉણપ ન આવી. તેમણે એક જ અવાજે ઉદ્ભવજીને કહ્યું -

ચેરી હે ન ઉધો, કાહે બ્રહ્મ કે બાબાકી હમ ।
 સુધો કહી દેત, એક કાન્હ કી કમેરી હે ।
 વે તો હૈં હમારે હી, હમારે હી, હમારે હી ।
 હમ ઉનહી કી, ઉનહી કી, ઉનહીકી હૈં ॥

વિરહિણી ગોપીજનોને કૃષ્ણનું લાગેલું આ વળગણ તેમને આત્મસમર્પણ કરવા તરફ દોરે છે. કૃષ્ણ વિષેનું સર્વાત્મજ્ઞાન અથવા ષડ્ગુણ ધરાવતા કૃષ્ણ પ્રત્યેનો અહોભાવ તેમને તેમ કરવા તરફ લઈ જતો નથી.

તેથી ઊલટું ગોપીઓએ ઉદ્ધવનું સર્વાત્મ જ્ઞાન અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન ન સ્વીકાર્યું. તેમણે કૃષ્ણની મહત્તા જાણવાની જરૂર ન હતી. કૃષ્ણનું નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ સ્વરૂપ તેમને ખપતું ન હતું. તેમને તો તેમની સાથે રમતો, રાસ કરાવતો, નંદનો દુલારો, યશોદાનો ખ્યારો અને ગોપીઓના મનને હરનારો એ કૃષ્ણજ જોઈતો હતો. તેથી તેમણે ઉદ્ધવને કહી દીધું.

તો હમ જાને બાત તિહારી

અપનો બ્રહ્મ દિખાવરું ઉધો, મુકુટ પિતાંબર ધારી.

લગવાનના ષડ્ગુણનું જ્ઞાન અથવા સર્વાત્મજ્ઞાન થયું હોય એવા જીવને માટે પ્રભુ અંતર્યામિ છે. અને જો તે પ્રેમીના હૃદયમાં (અંતરમાં) જ વસતો હોય તો તેનાથી વિરહ કેવી રીતે સંભવી શકે ? એટલા માટે જ વિરહી જીવ પ્રભુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માગતો નથી. તે તો પ્રભુના સ્વરૂપને મન ભરી માણવા માગે છે.

વિરહી દશાવાળા માટે લગવાનના ગુણનું શ્રવણ-કીર્તન પણ બાધક છે. એનું કારણ એ છે કે તે ગુણો લગવાનના ઐશ્વર્યાદિ દિવ્ય ગુણો હોઈ, તે જીવના અને મનને બોધ કરાવી પ્રભુ પ્રત્યેનો તેનો અહોભાવ વધારનાર છે. પરંતુ વિરહાતુર મન બોધ લેતું નથી. ગોપીજનોને બોધ આપવા આવેલા જ્ઞાની ઉદ્ધવજી ગોપીજનો પાસેથી બોધ લઈને પાછા વળ્યા. તેથી ગોપીકા: પ્રોક્તા ગુરુ: ।

પ્રભુનાં ગુણગાન વિરહને શાંત પાડી દે છે. તેથી વિરહમાં

ગુણગાન બાધક છે. પ્રભુના ગુણો સમજાય ત્યારે પ્રભુની મહત્તા અને મોટાઈ દેખાય. આપણને એમ થાય કે આપણા કરતાં અનંત ગણી મોટાઈ અને મહત્તા ધરાવતા એવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમને આપણા જેવાં ક્ષુદ્ર જીવ કેવી રીતે પામી શકીએ. તેથી તે પ્રયત્ન કરવો નકામો છે.

શ્રવણથી દાસ્ય ભક્તિ સુધીમાં પ્રભુના ગુણાનુવાદ કરવાનું જરૂરી છે. પરંતુ સાખ્ય અને આત્મનિવેદનમાં શુદ્ધ સ્નેહભાવ સિવાય બીજા કશાનો ઉપયોગ નથી. બીજા બધામાંથી સ્નેહ નીકળી જાય અને માત્ર પ્રભુમાં બધા સ્નેહ કેન્દ્રિત થઈ જાય ત્યારે સાખ્ય અને આત્મનિવેદન કરી શકાય.

ગોપબાળકોના મનમાં કૃષ્ણ પ્રત્યે તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ હોવાનો ભાવ હોત તો તેમને ગોવર્ધન પર્વત નીચે પોતાની લાકડીઓનો ટેકો ન કર્યો હોત. પરંતુ તેઓ તો કૃષ્ણને પોતાનો બાલસખા ગોવાળીઓ સમજતા હતા. તેથી તેને મદદ કરવાની ભાવનાથી તેમણે તેમ કર્યું હતું.

આમ સાખ્ય અને આત્મનિવેદનમાં કેવળ સ્નેહની જરૂર છે. તેમાં જ્ઞાન અને ગુણગાન બાધારૂપ છે. અંતઃકરણમાં જ્યાં સુધી જ્ઞાન અને ગુણોનું ભાન હોય ત્યાં સુધી અન્ય તમામ વસ્તુઓને વિસરાવી દેતો વિરહ એટલે કે વ્યસનાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી.

આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે (૧-અ) ભક્તિમાર્ગની સાધક દશામાં ત્યાગ ન કરવો. (૧-બ) ભક્તિમાર્ગની અંતિમ દશામાં વિરહનો અનુભવ કરવા માટે ત્યારે કરવો; પરંતુ (૨-અ) અને (૨-બ) જ્ઞાન માર્ગની વિવિદિષા અને વિદ્વદ દશામાં પરિત્યાગ ન જ કરવો. કારણ કે તે સવિધ્ન છે. અને વિલંબ કરવાવાળો છે. એ સમજવવા માટે આપશ્રી ૧૪ શ્લોકના બીજા ચરણથી ૧૭મા શ્લોકના પ્રથમ ચરણ સુધીમાં, તે અંગેનો વિચાર કરે છે.

જ્ઞાનમાર્ગે તુ સંન્યાસો દ્વિવિધોપિ વિચારિતઃ ॥૧૪॥
જ્ઞાનર્થમુત્તરાંગ ચ સિદ્ધિર્જન્મ શતૈઃ પરમ્ ।
જ્ઞાનં ચ સાધનાપેક્ષં યજ્ઞાદિશ્રવણાન્મતમ્ ॥૧૫॥

અતઃ કલૌ સ સંન્યાસઃ પશ્યાતાપાય નાન્યથા ।
 પાષંડિત્વં ભવેચ્ચાપિ તસ્માન્જ્ઞાને ન સંન્યસેત્ ॥૧૬॥
 સુતરા કલિદોષાણા પ્રબલત્વાદિતિ સ્થિતમ્ ।

શ્લોકાર્થ :- જ્ઞાનમાર્ગમાં તો બન્ને પ્રકારના સંન્યાસનો વિચાર કરેલો છે. એક જ્ઞાનને માટે એટલે કે વિવિદિશામાં અને ઉત્તરાંગ સિદ્ધ થાય એવો વિદ્વદ સંન્યાસ. પરંતુ સેંકડો જન્મે તેની સિદ્ધિ થાય છે. અને જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા રહે છે. નિષ્કામ પુરુષો પણ યજ્ઞ કરે છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી એમ માનવામાં આવે છે, માટે કલિયુગમાં તે સંન્યાસ પશ્ચાતાપ કરાવે છે. અન્ય પ્રકારનો એટલે વિવિદિશા સંન્યાસ પણ ઉપયોગી નથી. અને વળી પાષંડીપણુ પણ થાય; તેથી જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ કરવો નહિ. તેમાં કલિદોષનાં પ્રબલપણાને લીધે તો વિશેષ કરીને ન જ કરવો એવો નિર્ણય છે.

ગો. શ્રીપુરુષોત્તમ મહારાજ કહે છે કે ભગવદ્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ આદિ સર્વની અપેક્ષા રહે છે. જેમ દૂર દેશમાં જવા માટે ઘોડાનો ઉપયોગ છે. તેમ પુરુષોત્તમના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કર્મ અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ છે. પરંતુ ઘોડો માર્ગ કાપવા માટે ઉપયોગી છે. ફલસિદ્ધિ માટે તે ઉપયોગી નથી. તે રીતે કર્મ અને જ્ઞાન આદિ સાધનો આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક પ્રતિબંધનો નિવૃત્ત કરવા માટે ઉપયોગી છે. તે સાધનો ફલસિદ્ધિ (પ્રભુપ્રાપ્તિ) કરવા માટેનાં સાધનો નથી.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કેવલ શમદમાદિકથી થતી નથી. કિંતુ જેવો આશ્રમ હોય તે આશ્રમનાં કર્મો પણ શમદમાદિકની સાથે કરવાં તે અપેક્ષિત છે. તેથી દેશ, કાલ, દ્રવ્ય આદિ સાધન બરોબર ન હોય તો વર્ણાશ્રમનાં કાર્યો બરાબર થતાં નથી. તેમ થતાં શમદમાદિકથી જ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી. તે કારણે વિવિદિશા સંન્યાસ (૨-અ) જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે આ કલિયુગમાં પશ્ચાતાપકારક થઈ પડે છે. એટલું જ નહિ, તે પાછળથી ખેદ કરાવે છે.

તો પછી વિદ્વદ દશા (૨-બ) માં કહેલો સંન્યાસ કરો એવું કોઈ કહે તો, કહે છે કે, બીજા પ્રકારનો એટલે કે વિદ્વદ દશાનો સંન્યાસ કલિયુગમાં તેનાં સાધનોના અસંભવને કારણે કરવા યોગ્ય નથી. તે

કરવાથી ખેદ થાય છે એટલું જ પર્યાપ્ત નથી. તે કરવાથી પાખંડીપણું પણ થાય છે. ભિક્ષા વગેરેની શુદ્ધિ હોય નહીં, તેથી તેને પાખંડધર્મીઓનો સંસર્ગ થાય છે. વ્રતભંગનો દોષ પણ થાય છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં ભીષ્મ પિતામહે મહારાજ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, “નૈષ્ઠિક ધર્મમાં આરૂઢ થઈને પછી તેમાંથી જે પડે છે તેવા આત્મહાનિ કરનાર (જીવ)ની શુદ્ધિ માટે કોઈપણ પ્રાયશ્ચિત્ત હું જોતો નથી.” આ વાક્યમાં સૂચવેલા પતનનું ગ્રહણ પણ તેને થાય છે. એવું એ પતન સર્વગ્રાહી પત છે.

આથી એટલું સિદ્ધ થયું કે કલિયુગમાં વિવિદિષા-સંન્યાસ ખેદાદિ ઉત્પન્ન કરાવનારો છે. અને વિદ્વદ-સંન્યાસ થવો સંભવ નથી. તેથી જ્ઞાનમાર્ગમાં શાસ્ત્રમાં કહેલો વિધિપૂર્વકનો સંન્યાસ કરવો નહિ. કારણ કે કલિના દોષ પ્રબલ છે. કલિયુગમાં સંન્યાસનો નિષેધ કરનારા શાસ્ત્રકારો એ જ નિર્ણય કરેલો છે કે “જ્યાં સુધી વેદ પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી જ સંન્યાસ કરવો.”

આ રીતે (૨-અ) અને (૨-બ) પરિસ્થિતિઓમાં એટલે કે જ્ઞાનની વિવિદિષા અને વિદ્વદ-દશામાં સંન્યાસ લેવો કે નહીં તે બાબતનો વિચાર પણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ સંન્યાસનિર્ણય ગ્રંથના ૧૩૫ થી ૧૭૫ શ્લોકોમાં કર્યો છે. આપણે તેને વિગતે સમજી લઈએ.

આશ્રમ જીવનમાં મનુષ્ય જ્યારે સંન્યસ્ત આશ્રમમાં પ્રવેશ માટે યોગ્ય બને ત્યારે (વાનપ્રસ્થનો સમય પૂરો થયા પછી) તેનામાં જ્ઞાનનો ઉદય થઈ જાય એવો કોઈ નિયમ નથી. બધા જ વૃદ્ધ પુરુષો બ્રહ્મજ્ઞાનની દિશામાં આગળ વધી ગયા હોવા જોઈએ એવો પણ કોઈ નિયમ નથી. પરંતુ જ્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય અને તેનો વિકાસ થઈને તે તેની સર્વોચ્ચ કક્ષા (બ્રહ્મ જ્ઞાનની કક્ષા)એ પહોંચે ત્યારે જ જ્ઞાનને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. એવા મોક્ષને જ્ઞાનમાર્ગીય મોક્ષ કહેવાય. તેથી જીવ આશ્રમ ધર્મનું પાલન કરે અને તેના મનનો ક્રમિક વિકાસ થતાં તે બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્થિતિએ પહોંચીને મોક્ષનો અધિકારી બને તે ઇષ્ટ છે. જેમ પ્રેમમાર્ગમાં વિરહાગ્નિનો ઉદય થાય ત્યારે જ ભક્તને સંન્યાસનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાનમાર્ગમાં, બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉદય ન થાય

ત્યાં સુધી સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે જ જ્ઞાનીને સંન્યાસનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી વિવિદિશા દશામાં એટલે કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે સંન્યસ્ત લેવો નકામો છે. પરંતુ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેથી તે સંન્યાસ લઈ શકે છે.

પરંતુ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ એ તો ક્રમિક ક્રાન્તિની સ્થિતિ છે. જ્ઞાનીની બન્ને દશામાં જ્ઞાનરૂપી ફળ તેને અનેક જન્મોના વિલંબ પછી જ મળે છે. વળી જ્ઞાનીઓ માટે પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા એવી છે કે તેમણે અનાસક્ત ભાવે યજ્ઞાદિ કર્મો કરતા રહેવું. તેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ કર્મમાં અનાસક્તિ જેવાં સાધનોની અપેક્ષા રહે છે. અને સાધનની અપેક્ષાવાળા જીવે સંન્યાસી બનવું યોગ્ય નથી. સંન્યાસી બનીને યજ્ઞાદિ કર્મો કરે અને તે માટે સાધનો મેળવવાનો પ્રયાસ કરે તો તેનો સંન્યાસ તેને માટે પશ્ચાતાપ કરવાનો સિદ્ધ થાય.

જ્ઞાનીઓ માટે સંન્યાસ એ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું સાધન છે. સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને તેણે સાંખ્ય અને યોગનું વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. સંન્યાસ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન જરૂર બની શકે. પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જો તે કર્મો અને સાધનોની પાછળ પડે તો તેનો સંન્યાસ પશ્ચાતાપ કરાવનારો બની જાય. અને માની લો કે સંન્યસ્ત ધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં તે બ્રહ્મજ્ઞાન પામે તો પણ તેને, તેના બ્રહ્મ સ્વરૂપના જ્ઞાન દ્વારા વધુમાં વધુ સત્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય; એવા બ્રહ્મજ્ઞાનીને અક્ષરલોકમાં પણ સ્થાન ન મળે તો પછી પૂર્ણ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ (સ્થાન) કરવાની કલ્પના જ તે કેવી રીતે કરી શકે ?

કૌંડિન્ય ઋષિને પણ તેમના જ્ઞાન દ્વારા સત્યલોક જ મળત. પરંતુ તેમણે અનંત (અક્ષર બ્રહ્મ)ની પ્રાપ્તિ માટે સાધન બળનો ત્યાગ કર્યો, તેમણે જ્ઞાનનો માર્ગ છોડી દીધો. પછી નિ:સાધન બનીને દીનતા ગ્રહણ કરી, અને અનંતની શરણાગતિ સ્વીકારી. તેથી તેમને અનંતની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમને તેથી આગળ જવું ન હતું. તેથી તેઓ જે અક્ષર બ્રહ્મને શરણે ગયા તે અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તેમને થઈ. હકીકતમાં, સત્યલોકથી ઉપર અક્ષર બ્રહ્મમાં સ્થિતિ થાય ત્યારે પણ ગણિતાનંદની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. અને

જ્યારે તેથી પણ ઉપર પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તેને અગણિતાનંદની પ્રાપ્તિ થાય.

આમ જ્ઞાનીઓને તો બ્રહ્મલોક કે સત્યલોકની જ પ્રાપ્તિ થાય. પછી જ્યારે બ્રહ્માણનો મોક્ષ થાય (મહાપ્રલય વખતે) ત્યારે તેમની સાથે તેવા જ્ઞાનીઓનો પણ આત્યંતિક મોક્ષ થાય છે. જેવી જેની ભાવના તેવું પરલોક સંબંધી ફળ તેને મળે છે. તેથી એવા જ્ઞાનીઓ સત્યલોક, વરુણલોક કે સ્વર્ગલોકમાં સ્થિર થાય છે.

આમ અનેક જન્મો પછી જે જ્ઞાનની પૂર્ણતા એટલે કે ક્રમિક વિકાસને અંતિમ તબક્કો મળવાનો છે. અને જે જ્ઞાનમાં પણ કર્મ અને સાધનની અપેક્ષા રહે છે અને જે જ્ઞાન મેળવીને વધુમાં વધુ સત્યલોકથી ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચાતું નથી તે જ્ઞાનને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની કોઈ જરૂરત નથી એવી શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે.

આ રીતે ભક્તિમાર્ગની બે અને જ્ઞાનમાર્ગની બે મળી કુલ ચાર પરિસ્થિતિમાં સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવું કે કેમ અને કરવું તો શા માટે અને સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવાનું શું પરિણામ આવે આ બાબતનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. હવે માત્ર એક જ બાબત (પ્રશ્ન) અંગે વિચાર કરવાનો બાકી રહે છે.

ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આજ્ઞા કરે છે - “હવે પ્રેમની પ્રારંભ દશામાં પરિત્યાગનો વિચાર બાકી રહ્યો. તે વિચારવા માટે સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથના સત્તરમાં શ્લોકના બીજા ચરણમાં શ્રીવક્ત્રભે પૂછેલો પ્રશ્ન આપશ્રી રજૂ કરે છે.

ભક્તિમાર્ગેપિ ચેદોષસ્તદા કિં કાર્યમુચ્યતે ॥૧૭॥

અર્થાત્ :- જો ભક્તિમાર્ગમાં પણ પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વગેરેથી પ્રાપ્ત થતો દોષ આવતો હોય તો શું કરવું ?

આ પ્રશ્નને સમજો. આપશ્રીએ કહ્યું કે માત્ર ભક્તિમાર્ગમાં અને તે પણ તેની અંતિમ દશામાં સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવો; પ્રારંભિક દશામાં નહીં. તો શું પ્રારંભિક દશામાં પરિત્યાગ કરવામાં આવે તો કલિકાલ જનિત કોઈ

દોષ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને પરિત્યાગ કરનારનો નાશ થવાથી કોઈ સંભાવનાનો દોષ આવે ખરો ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપત્રી શ્લોક ૧૮ થી ૨૧ માં આપે છે :

અત્રારંભે ન નાશઃ સ્યાદ્ દૃષ્ટાંતસ્યાખ્ય ભાવતઃ ।
 સ્વાસ્થ્યહેતોઃ પરિત્યાગાત્ બાધઃ કેનાસ્ય સંભવેત્ ॥૧૮॥
 હરિસ્ર ન શકનોતિ કર્તુ બાધાં કૃતોડપરે ।
 અન્યથા માતરો બાલાન્ન સ્તન્યૈઃ પુપુષુઃ ક્વચિત્ ॥૧૯॥
 જ્ઞાનિનામપિ વાક્યેન ન ભક્તં મોહયિષ્યતિ ।
 આત્મપ્રદઃ પ્રિયશ્ચાપિ ક્ષિમર્થં મોહયિષ્યતિ ॥૨૦॥
 તસ્માદ્ભુક્ત પ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધિયતામ્ ।
 અન્યથા ભ્રશ્યતે સ્વાર્થાદિત મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥૨૧॥

૨૧૦કાર્થ :- જો ભક્તિમાર્ગમાં પણ પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વિગેરેથી પ્રાપ્ત થતો દોષ આવતો હોય તો શું કરવું ? એ પ્રશ્ન છે.

અહીં ભક્તિમાર્ગમાં આરંભ દશામાં પરિત્યાગ કરવામાં નાશ થતો નથી. વળી એવા દૃષ્ટાંતનો પણ અભાવ છે. સ્વસ્થતા લાવનાર જે ભિક્ષા વગેરે કારણો છે તેનો ત્યાગ કરવાથી પછી બાધ (દોષ) શેનાથી સંભવે છે (૧૮)

સર્વ દુઃખહર્તા ભગવાન પણ આ પરિત્યાગમાં બાધ કરી શક્તા નથી. તો પછી કાલ વગેરે તો ક્યાંથી જ કરે ? જો એમ થાય તો (જો ભગવાન બાધ કરે તો) માતાઓ કોઈપણ સ્થળે બાળકોનું સ્તનપાન કરાવીને પોષણ ન કરે. (૧૯)

જ્ઞાનિનામપિ એ માર્કંડેય વાક્યમાં જ્ઞાનિઓને જ માયા કૃત મોહ થાય એવું કહ્યું છે - માયા ભક્તને મોહ કરી શક્તી નથી. આ ભક્તો તો સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કર્યું છે. અને તે ભગવાનને પ્રિય છે, તેથી માયા ભક્તને મોહ કેવી રીતે કરી શકે (૨૦)

માટે ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યા પ્રમાણેનો પરિત્યાગ કરવો. જો એમ ન કરે તો તે, સ્વાર્થ એટલે કે ભગવદ્ વિરહાનુભવ અને ભગવદ્ પ્રસાદ ગુમાવી બેસે છે. આવી મારી દૃઢ બુદ્ધિ છે. (૨૧)

સત્તરમાં શ્લોકના બીજા ચરણમાં પૂછાયેલ પ્રશ્નના જવાબમાં આપત્રી અઢારમાં શ્લોકમાં આજ્ઞા કરે છે કે “અહીં ભક્તિમાર્ગમાં આરંભ દશામાં પરિત્યાગ કરવામાં આવે તો તે કરનારનો નાશ થતો નથી; વળી એવા દૃષ્ટાંતનો પણ અભાવ છે. એટલે કે કોઈપણ ભક્તે ભક્તિના આરંભે સંન્યાસ લીધો હોય અને તેનો નાશ થયો હોય એવું દૃષ્ટાંત ક્યાંય મળતું નથી. તેથી ભક્તિમાર્ગના આરંભની દશામાં સંન્યાસ લેનાર ભક્તનો નાશ થાય એવું કોઈપણ અનુમાન સિદ્ધ થતું નથી. અને દૃષ્ટાંત વિના અનુમાન સિદ્ધ ગણાય નહિ.

હવે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભ દશામાં પરિત્યાગ કરવાને લીધે અથવા કષાય અપકવ હોવાને લીધે અથવા સંગદોષને લીધે ભક્તનો નાશ થવાનું અનુમાન કરીએ અને દૃષ્ટાંત આપતા કહીએ કે શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરવાનો નાશ થાય છે તો તે અનુમાન અત્રે ઘટતું નથી. કારણ કે નારદજીના પૂર્વ જન્મનું દૃષ્ટાંત જોઈએ તો તેમણે ભક્તિમાર્ગની આરંભ દશામાં ત્યાગ કર્યો હતો. અને તેમના કષાય પકવ ન હતા. તેમ છતાં તેમનો નાશ થયો નથી. તેથી આરંભ દશામાં ત્યાગ કરવાને લીધે અથવા કષાય અપકવ હોવાને લીધે એ બે હેતુઓ ખોટા છે. અને સંગદોષના સંભવરૂપ ત્રીજો હેતુ પણ સ્વરૂપા સિદ્ધ ખોટો છે આવો શ્રી પુરુષોત્તમજીનો મત છે.

ભગવદ્ધર્મના આરંભમાં પણ ભક્તનો નાશ થતો નથી. ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું કે, “હે ઉદ્ધવ ! મારા ધર્મનો ઉપક્રમે (આરંભ) કર્યો હોય તો તે કરનારનો લેશમાત્ર પણ નાશ થતો નથી.” સ્વયં ભગવાન પણ તેના આવા પરિત્યાગમાં બાધ કરી શકતા નથી. કારણ કે તેણે કરેલ કૃત્ય ભગવદ્ ધર્મ છે એવું પ્રભુ પોતે કબુલ કરે છે. અને ઉદ્ધવજીના શબ્દો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ઉદ્ધવજી કહે છે, “હે અચ્યુત ! આ પૃથ્વીમાં આપના ધર્મને કહેનાર, કરનાર કે રક્ષનાર આપ સિવાય બીજો કોઈ નથી.” જો આમ હોય તો કાળ વગેરે ભગવદ્ ધર્મના ઉપક્રમમાં (આરંભ) બાધા કેવી રીતે કરી શકે? કાળ અને કર્મ તો ભગવદાધીન છે. તેથી ભગવદ્ધર્મના તેમના દ્વારા બાધ થવાની સંભાવના નથી.

આ દલીલને લૌકિક દૃષ્ટાંત આપીને સમર્થન આપવામાં આવે છે. ભગવદ્ ધર્મના ઉત્પાદક અને સંરક્ષક ભગવાન છે. જે તે પોતે જ તેમાં (ભગવદ્ ધર્મમાં) બાધા કરે તો, બાળકોને ઉત્પન્ન કરનાર માતાઓ પોતાના ઉત્પન્ન થયેલા બાળકોનું સ્તન્યથી (ધવરાવીને) પોષણ કરે છે તે ન કરે. જે ઉત્પન્ન કરનાર અને રક્ષણ કરનાર હોય તે તેનો નાશ કદી ન કરે.

ભલે એ પ્રમાણે હોય. ભગવાન બાધા ન કરે એ વાત સ્વીકારી લીધી પરંતુ ‘સર્વને મોહ પમાડનારી માયા’ તો પોતાનું મોહ પમાડવાનું કાર્ય કરે કે નહિ ? માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે “જ્ઞાનિનામપિ ચેતાંસિ દેવી ભગવતી હિ સા । બલાદાત્કૃષ્ટ મોહાય મહામાયા પ્રચર્યછતિ ॥” અર્થાત્, ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણોવાળી માયાદેવી જ્ઞાનીઓના ચિત્તને પણ બલાત્કારથી ખેંચીને તેને મોહ પમાડે છે. - આ વાક્યથી ભગવાનને પ્રિય એવા જે જ્ઞાનીઓ તેમને પણ માયા મોહિત કરે છે એવું કહ્યું છે. તો શું તે ભક્તિમાર્ગીય પરિત્યાગ કરનાર ભક્તોને મોહ ન કરે ! આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં કહ્યું છે કે ઉપર્યુક્ત વાક્યમાં જ્ઞાનીઓને જ માયા દ્વારા મોહ થાય છે એવું કહ્યું છે. ભક્તોને તે મોહ પમાડી શકતી નથી. ગીતાશ્રુમાં કહ્યું છે કે, “દેવી હંમેશા ગુણમયી, મમ માયા દુરત્યયા । મામેવ મે પ્રપદંતે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥” અર્થાત્ આ દૈવી ગુણમયી મારી માયા દુસ્તર છે. જે શુભ મારે શરણે આવે છે તે જ એ માયાને તરી જાય છે. અને ભક્તિમાર્ગની પ્રારંભિક દશામાં પરિત્યાગ કરનાર ભક્તોએ ભગવાનને શરણે આવેલા હોય છે, તેમાં શંકા નથી. તેથી તેમને માયા વડે મોહ થવો એ અસંભવિત છે.

ભગવાનનો એવો ભક્ત દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોતો નથી. ભગવાનને શરણે જઈને તેણે ભગવાન વિષે સ્નેહ બાંધેલો હોય છે. વળી તેને ભગવાન સિવાય બીજા કશાની આસક્તિ હોતી નથી. એવા ભક્તને માયા કેવી રીતે મોહ પમાડે ? આ પ્રમાણે વિચારતાં એ સિદ્ધ થયું કે આરંભની દશામાં પણ ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ કરવામાં પશ્ચાતાપ રૂપી દોષની સંભાવના નથી.

એટલા માટે ભગવાને ઉદ્ધવશ્રુને આજ્ઞા કરેલ પ્રકારથી

ભક્તિમાર્ગીય પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. જે તેને અધિકારનો અભાવ હોય અને તે ત્યાગ ન કરે તો તે (૧) ભગવાનનાં વિરહનો અનુભવ અને (૨) ભગવદ્ પ્રસાદ, એ બન્ને ખોઈ બેસે છે. (પરંતુ તેનો નાશ થતો નથી.) આવો પોતાનો નિશ્ચય કહેતાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ કહે છે કે આવા પ્રકારના નિશ્ચયવાળી મારી બુદ્ધિ છે.

ઉદ્ધવજીએ કેવા પ્રકારનો ત્યાગ કર્યો છે. તે તૃતીય સ્કન્ધના ચતુર્થ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ઉદ્ધવજી કહે છે, “ભગવાનના વિરહથી આતુર આત્માવાળો હું અહીં આવ્યો છું તે હું, ભગવાનના દર્શનનો આનંદ અને વિયોગની આર્તિથી યુક્ત - ભગવાનને પ્રિય બદરીકાશ્રમમાં જઈશ.” અને ભગવાને પણ ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે સ્વજન અને બંધુઓમાં રહેલા સ્નેહને છોડીને, મારામાં મનનો સારી રીતે આવેશ કરીને, સર્વત્ર સમદષ્ટિ રાખીને, પૃથ્વી ઉપર ફર્યા કર.”

આ રીતે પરિત્યાગનો પ્રકાર (ઉદ્ધવજીએ કરેલો પરિત્યાગ) અને તેની કર્તવ્યતાની રીત કહીને પછી શ્રીમહાપ્રભુજી બાવીસમાં શ્લોકમાં ગ્રંથનો ઉપસંહાર કરે છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે ૧૮ થી ૨૧ શ્લોકમાં જે કહ્યું તેનો સાર સમજી લેવાની જરૂર છે. તે આ રીતે સમજવાનો છે :

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ બન્ને જુદા પ્રકારના માર્ગ છે. બન્ને મોક્ષ સાધક છે. પરંતુ તેમના દ્વારા સઘાતા મોક્ષનું સ્વરૂપ જુદું છે. અને મોક્ષ પામનારના આત્માની ગતિ પણ જુદા પ્રકારની છે. જ્ઞાનની પરાકાષ્ટા ત્યારે થાય જ્યારે અજ્ઞાનની સંપૂર્ણપણે નિવૃત્તિ થાય. અને જ્ઞાનીના મનને આનંદ થાય. ભક્તિની પરાકાષ્ટા ત્યારે થાય જ્યારે સ્વરૂપના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈને, ભક્તના મનને રસાનંદની પ્રાપ્તિ થાય. બન્ને આનંદ તો મળે છે. પરંતુ જ્ઞાનીનો આનંદ નકારાત્મક છે. અને ભક્તનો આનંદ હકારાત્મક છે. જ્ઞાનીને અજ્ઞાનના અભાવમાં આનંદ મળે છે; ભક્તને રસાનુભવમાં આનંદ મળે છે.

જ્ઞાન ભક્તિને ઠંડી પાડે છે. જ્ઞાન લાકડામાં રહેલા અગ્નિ જેવું ઠંડું

છે. બ્યારે ભક્તિ ભડભડ બળતા લાકડાની બવાળા સરખી છે.

લાકડામાં અગ્નિ છે. પરંતુ તે લાકડાંને બાળતો નથી. પરંતુ એ જ અગ્નિ બહાર ઉદ્ભવે અને પછી લાકડામાં પ્રવેશે તો લાકડું બળે છે. એ જ રીતે પ્રભુનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન જીવના અંતરમાં રહેલું છે પરંતુ તે બહાર પ્રકટ થતું નથી. પરંતુ ભગવદ્ ભક્તિ ભક્તનાં અંતરના પ્રેમરૂપે રહે છે. પછી તે બહાર પ્રકટ થઈને (સ્વરૂપથી ઉગ્ર થઈને) એટલે કે આસક્તિ અને વ્યસનરૂપ બનીને, ભક્તના હૃદયમાં તે પુનઃ પ્રવેશે છે. અને તેના હૃદયને ભડકે બાળે છે. તેમ થતાં ભક્તનો વિરહાગ્નિ તેના હૃદયને પ્રબળે છે. પરંતુ વિરહાગ્નિથી બળતો હોવા છતાં તે ભક્ત પોતાનું જીવન ટકાવી રાખે છે.

સામાન્ય લોકજીવનમાં મનુષ્ય વિરહને કારણે પ્રાણ ત્યાગ કરે છે; બ્યારે નિજ હૃદયમાં વિરહાગ્નિ ભડભડાટ બળતો હોવા છતાં, ભક્ત પોતાનું જીવન ટકાવી રાખે છે. ગોપીબનોનું જીવન જે રીતે ટકી રહ્યું હતું તે રીતે તેનું જીવન પણ ટકી રહે છે; તેનો પ્રાણ જતો રહેતો નથી. કારણ કે વિરહાગ્નિમાં બળતો હોવાં છતાં, ભક્ત પોતાના સ્નેહભાજનને પ્રાપ્ત કરવા આતુર રહે છે. તે પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન જ તેને પ્રાપ્ત કરવા ચાહે છે. તેથી તેને પ્રાપ્ત કરી શકે ત્યાં સુધી તેની જીવવાની આશા બની રહે છે. તે જીવિત દશામાં જ પ્રભુનાં દર્શન કરવા માગે છે. અને નિજ સ્વામીના મિલન માટે વિરહાતુર બનીને રહે છે.

આવી સ્થિતિમાં પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે પ્રભુનાં ગુણગાન (વિરહી જીવના પ્રેમોન્માદી ઉદ્ગારો) તેને માટે દવારૂપ બને છે. અહીં પ્રભુનાં ગુણગાન એટલે પ્રભુના ષડગુણોનું ગાન નહીં, અહીં જે ગુણોનું ગાન કરવાનું છે તે સખાપણાના અથવા સ્વામીપણાના ગુણો છે. વિરહી જીવ વિરહ કાતર બનીને આ પ્રમાણે બોલે છે, “હે નાથ, હે કૃષ્ણ, હે સ્વામી તું મને ક્યારે મળીશ ? તું જ મારો સ્વામી છે; તું જ મારો પ્રાણાધાર છે. તારા વગર તારો આ સેવક કેવી રીતે રહી શકે?” વિગેરે.

પ્રેમોન્માદી ઉદ્ગારો તે શું છે તે જાણવા માટે શ્રીમદ્ પ્રભુચરણની

વિજ્ઞાપિઓ વાંચવાની જરૂર છે. પ્રેમોદ્ગાર નમુના રૂપે એકાદ બે ઉદ્ગારો દૃષ્ટાંત રૂપે આપું છું :-

- (૧) નાથ ! ઉચિત નવ આતો; આપ છતે આપની જ આ દાસી
આપ વિરહ પીડાથી પીડાતી સર્વદા રહે ભારી. (વિ.૫)
- (૨) જેવી તેવી આપ ચરણની દાસી છું હું નાથ.
કોઈ રીતથી શ્રીમુખ મુજને દેખાડો, વ્રજનાથ. (વિ. ૬)
- (૩) તમારી છું, તમારી છું, તમારી છું વ્રજધિપ
જેવાં અમે તેવાં; તમો અમને તજશો નહીં. (વિ.૭)

શ્રીગોપીજનોએ ઉદ્ભવ સમક્ષ પ્રકટ કરેલ પ્રેમોન્માદી ઉદ્ગારો પણ સાંભળી લો :-

ચેરી હૈં ન ઉધો, કાહે બ્રહ્મકે બબાકી હમ,
સુધો કહી દેત, એક કાન્હકી કમેરી હૈં ।
વે તો હૈ હમારે હી, હમારે હી, હમારે હી,
હમ ઉનહીકી, ઉનહીકી, ઉનહીકી હૈં ॥

આવા પ્રેમોદ્ગારો દ્વારા વિરહી જીવનું જીવન ટકી રહે છે. અને વિરહના તીવ્ર અગ્નિમાં બળતી હોવા છતાં, તેને એમ લાગે છે કે તેનું જીવન આરામથી પસાર થાય છે. કેવી રીતે ?

ઉસકી તમત્રા, ઉસકી યાદ, ઉસકા ગમ,
કટ રહી હૈ જુંદગી આરામ સે.

આ રીતનું તેનું રટણ સદા ચાલું રહે છે. પોતાના પ્રિયતમ (સ્નેહ ભાજન)ની તમત્રા, તેની યાદ, તેનો પ્રેમ તેના જીવનને, વિરહાગ્નિમાં બળતું હોવા છતાં, આરામથી (પ્રેમીનો આરામ; લૌકિક જીવનો આરામ નહીં) ચલાવે છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે વિરહભાવ વાળા જીવને સંગ રહિતપણુ હોય છે. તેથી જ સ્વામી અને સખાપણાના ગુણોનું સ્મરણ તેના વિરહી જીવનને માટે ઔષધીરૂપ બને છે.

વિરહભાવવાળાને અન્યનો સંગ કદી ન થાય. પોતાના સ્વામીનું સતત કરવામાં આવતું સ્મરણ તેને અન્યનો સંગ કરવા માટે અવકાશ

આપતું નથી. તેનામાં વિકલતા અને અસ્વાસ્થ્યપણું હોય છે. એવા માણસને લોકો ગાંડો કે ઘેલો ગણી કાઢે છે. તેવાનો સંગ કોણ કરે ? કોઈ નહીં. અને એવો વિરહી પોતે પણ પોતાના સ્વામી સિવાય બીજા કોઈનો સંગ કરવા તૈયાર હોતો નથી. પરિણામે મારા ગુરુદેવ, તેને માટે સંગરહિતપણુ કહી બતાવ્યું છે.

આવા વિકલ અને અસ્વસ્થ ભક્તને, ભક્તિના પરમ ફળ રૂપ સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ થવામાં સાક્ષાત ભગવાન પણ બાધારૂપ થઈ શકતા નથી. ભગવાન એવા વિરહીને સ્વાસ્થ્ય આપતા નથી. કારણ કે સ્વાસ્થ્ય વિરહી ભક્તને માટે નુકશાનકારક છે. અસ્વાસ્થ્ય વિરહી જીવનો ગુણ કહો તો ગુણ અને સાધન કહો તો સાધન છે. તેનું તે સાધન છીનવી લઈને તેને સ્વાસ્થ્ય આપવું તેનો અર્થ વિરહી જીવને સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિમા બાધારૂપ બનવું તે છે. પ્રભુ તો પરમ દયાળું છે. તેથી તે એવું કદી ન કરે. વિરહીના વિરહની દશારૂપ તેની અસ્વસ્થતાને તે કદી દૂર કરતો નથી.

જેમ માતા બાળકને સ્તનપાન ન કરાવે તેવું કદી બનતું નથી. પરિચમની સંસ્કૃતિના રંગે રંગાયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ એવું કરે છે. પરંતુ તેમને અપવાદ રૂપ ગણવાની જરૂર નથી. હું તેમને માતા તરીકે ગણવા તૈયાર નથી. સ્તનપાનથી બાળકને સાચું પોષણ મળે છે. તેથી માતા પોતાના બાળકને સ્તનપાન અવશ્ય કરાવે છે. એવી રીતે ભગવાન પોતે, નિજ ભક્તના પ્રેમને પુષ્ટ કરવા માટે તેના વિરહને વધુ પુષ્ટ (તીવ્ર) બનાવે છે. તેઓ તેના વિરહમાં બાધારૂપ બનતા નથી.

આવા ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ (વિરહાવસ્થતામાં ભક્તે કરેલો પરિત્યાગ) બહુ દુર્લભ છે. તે દાન, જપ, તપ, વ્રત આદિથી સિદ્ધ થતો નથી. એતો જ્યારે પ્રભુ તેના ઉપર કૃપા કરે ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવા બાબતના શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના વિચારો આ પહેલાં આપણે જાણી લીધા છે. સંક્ષેપમાં તે આ પ્રમાણે છે:-

જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ ન લેવો. સંન્યાસ લીધા પછી પણ તેમાં

યજ્ઞ-યાગાદિ કર્મો ડૂપી સાધનોની આવશ્યકતા રહેતી હોવાથી તે સિદ્ધ થતો નથી. વધારામાં તે અહમ્ને પ્રેરીને તેને પાખંડી બનાવે છે. ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે, “બહુનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ” અર્થાત્ અનેક જન્મોને અંતે જ્ઞાનવાન મને પામે છે. તેથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનના સાક્ષાત્કાર ડૂપ જ્ઞાન પણ સાધનની જરૂરતવાળું માનવામાં આવેલું છે. આથી કલિયુગમાં વિવિદિશામાં સંન્યાસ લીધા પછી તે પશ્ચાતાપને ઉત્પન્ન કરે છે. અને વિદ્વદ્ દશાનો સંન્યાસ પણ પૂર્ણાત: સિદ્ધ થતો નથી. એવો સંન્યાસ સંન્યાસીને પાખંડી બનાવી દે છે.

ભગવાન્ની માયા જ્ઞાનીઓને મોહ પમાડે છે, ભક્તોને નહીં. કારણ કે માયા ભગવાન્ની દાસી છે. તેથી તે ભગવાનના જે છે એવા ભક્તોને મોહ ન પમાડે. જ્ઞાનીઓ માયામાં ડૂબે છે. જ્યારે ભક્તો તેમાં જલકમલવત્ રહે છે. ભગવાનને પ્રિય ભક્તોને ભગવાન્ની માયા સ્પર્શ કરી શક્તી નથી.

આ રીતે સમગ્ર વિચારના નિષ્કર્ષ ડૂપ એવું કહી શકાય કે ભક્તોએ ભાગવતમાં વર્ણવેલ એક જ પ્રકારનો પરિત્યાગ કરવો ઘટે અને તે છે ભગવાને ઉદ્ધવજીને બતાવ્યા પ્રમાણેનો ભક્તિમાર્ગીય પરિત્યાગ.

આ રીતે પરિત્યાગનો પ્રકાર અને તેની કર્તવ્યતાનો પ્રકાર કહીને પછી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ઉપસંહાર કરતાં આજ્ઞા કરે છે :-

ઇતિ કૃષ્ણપ્રસાદેન વહ્નભેન વિનિશ્ચિતમ્ ।
સંન્યાસ વરણં ભક્તાવન્યથા પતિતો ભવેત્ ॥૨૨॥

અર્થાત્ :- પૂર્વોક્ત પ્રકારે સંન્યાસનો વિચાર કર્યો. તેથી કૃષ્ણ પ્રસાદ (કૃષ્ણની પ્રસન્નતા) પ્રાપ્ત થયો. તેથી પ્રભુને પ્રિય વહ્નભાચાર્ય ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસના અંગીકારનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે પ્રભુ આજ્ઞા વગર સંન્યાસનો અંગીકાર કરે તો તે પતિત થાય.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આ શ્લોકમાં કોઈ નવો જ ભાવ જુએ છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે, “સર્વે પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ આ પ્રમાણે કહે છે. પરંતુ મને બીજું કાંઈ જણાય છે. ગ્રંથના ઉપક્રમમાં પરિત્યાગો

વિચાર્યતે એવું કહ્યું છે અને છેલ્લા શ્લોકમાં પરિત્યાગો વિધિયતામ્ એટલે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો એમ કહ્યું. તેથી ત્યાં જ ઉપસંહાર થઈ જાય છે. તેથી ઈતિ કૃષ્ણપ્રસાદેન - એ શ્લોકથી કાંઈક વિશેષનું સૂચન થાય છે. તે આ પ્રમાણે - આચાર્યશ્રીને આગળ સ્ફૂરતા વિચારથી દેહ, દેશ પરિત્યાગની બે ભગવદાજ્ઞાનું પાલન ન કરવાના અભિગમથી ખેદ થયો. તેથી જ્યારે લોક પરિત્યાગ વિષયની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ ત્યારે તેનો વિચાર આપશ્રીએ આ ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્યો. તેથી ભગવાન તેમના ઉપર વિશેષ પ્રસન્ન થયા. અને લોક પરિત્યાગ એટલે સંન્યાસ એમ આચાર્યજીના હૃદયમાં સ્ફૂરણ કર્યું એવું આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે.

ઈતિ એટલે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પ્રરિત્યાગનો વિચાર કર્યો ત્યારે જે પ્રથમથી વિલક્ષણ કૃષ્ણપ્રસાદ (પ્રસન્નતા) થયો તેથી ભગવાન પ્રિય, મેં (શ્રીવલ્લભે), ભક્તિમાર્ગમાં ઉદ્ધવની માફક સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જે એ પ્રમાણે આજ્ઞા વગર સંન્યાસ ગ્રહણ કરે તો પતિત થવાય. ભક્તિમાર્ગીય ધર્મો અને સંન્યાસીના ધર્મો એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાંથી પડી જવાય.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે કે, “ભગવાને સંન્યાસની સ્ફૂરણા કરવાથી જ આચાર્યશ્રીએ ત્રિદંડ સંન્યાસ ધારણ કર્યો છે. પત્ની વગેરેએ આજ્ઞા નહીં આપવાથી, આપશ્રીએ પોતાની પર્ણશાલાનું જવલન દર્શાવ્યું. એટલે ત્યાં દોડી આવેલા મહાલક્ષ્મીજીએ તેમને નીકળો, જલદી નીકળો એવું કહેતાં જ તેઓ કમંડલ અને કૌપીન લઈને નીકળી પડ્યા. તેથી અગ્નિ શાંત થયો. યથાવિધિ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી અડેલથી કાશી પધાર્યા. એક માસ અનશનવ્રત અને આઠ દિવસ મૌન વ્રત કર્યું. તેથી દેહ અને દેશ ત્યાગની પ્રથમ બે આજ્ઞા પાક્ષિક દોષના પરિહારથી સિદ્ધ થતાં, દેશ-દેહ ત્યાગ પણ એ રીતે કર્યો. પછી અષાઢ શુકલ દ્વિતીયાને દિવસે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા એમ પ્રાચીનો (તેમની પૂર્વના ટીકાકારો) ના વાક્યથી જણાય છે. આ રીતે પરિત્યાગનું સ્વરૂપ સમજાવીને આપશ્રી (શ્રીવલ્લભ) વિરામ પામે છે.

- જય શ્રીકૃષ્ણ

सेवाङ्गलम्

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ ङ्गलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि बाधः सिध्येन्नमनोरथः ॥ १ ॥
इलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्रनियामकः ।
उद्वेगःप्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकः ॥ २ ॥
अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा येद् गतिर्नहि ।
यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥
बाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथाऽपरम् ।
निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥
सविध्नोऽपो घातकः स्याद् अलाटेतौ सदा मतौ ।
द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥
नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।
अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥
तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।
गुणक्षोभेपि दृष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
कुसृष्टिरत्र वा काचिद्दुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं सेवाङ्गलम् संपूर्णम् ॥

સેવા ફલમ્ (સેવા ફલ વિવરણમ્)

પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા એકમાત્ર સાધન છે અને સેવા જ એકમાત્ર સાધ્ય છે. સાધન અને સાધ્ય વસ્તુ હોય તો તે મારી જાણમાં નથી.

સિદ્ધાંત મુક્તાવલી નામે ગ્રંથમાં, આચાર્યશ્રીએ સેવા એટલે શું તે સૂત્રરૂપે સમજાવ્યું છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે - ચેતસ્તત પ્રવણં સેવા. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત પરોવી દેવું તેનું નામ સેવા. સેવા તો કરી વ્રજની ગોપીકાઓએ; સેવા તો કરી શ્રીવલ્લભે. શ્રીવલ્લભે પોતે તો કૃષ્ણસેવા કરી પરંતુ પછી તેનું સ્વરૂપ નિજ સેવકો પાસે રજૂ કરીને, તેમને સેવા કરવાનો આદેશ આપ્યો “કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા”.

આચરણ કરે તે આચાર્ય. શ્રીમદાચાર્યચરણે સેવાનું આચરણ કર્યું, તેમ કરીને આપશ્રી સાચા આચાર્ય બન્યા. તેનું કારણ એ સભામાં આપે શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા મેળવેલ વિજય છે. પરંતુ આપશ્રીનો એ વિજય શાને આભારી હતો ? તે કેવલ આપશ્રીની વિદ્વતાને આભારી ન હતો. વિદ્યાનગરની તે સભામાં વિદ્વાનો તો ઘણા હતા; પરંતુ સ્વમાર્ગીય સિદ્ધાંતોનું આચરણ કરનાર બહુ થોડા હતા. સિદ્ધાંતોની સમ્યક્ રજૂઆતની પોતાના જીવનમાં આચરણ કર્યા પછી જો એ સિદ્ધાંતોની રજૂઆત કરવામાં આવે તો તે વધુ અસરકારક બને છે. આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધાંતોને કેવળ સિદ્ધાંતો તરીકે રજૂ કર્યા નથી. આપશ્રીનું જીવન એ સિદ્ધાંતોના આચરણ રૂપ હતું. પરિણામે આપશ્રી શાસ્ત્રાર્થ કરતી વખતે પોતાના દ્વારા પ્રસ્થાપિત અને આચરણ કરેલા શુદ્ધદ્વૈત બ્રહ્મવાદના સિદ્ધાંતોની બહુ સચોટ અસર પડી અને આપશ્રીનો વિજય થયો.

એવા મારા સમર્થ ગુરુદેવ સેવાની બહુજ સુંદર અને સચોટ અને ભાવવાહી વ્યાખ્યા આપે છે. આપશ્રી કહે છે - પુષ્ટિ સ્વામી શ્રીકૃષ્ણમાં તમારા ચિત્તને પરોવી દો એનું નામ સેવા. આપશ્રીના મત પ્રમાણે સેવા કેવળ ક્રિયાત્મક નથી; તે તો પૂર્ણતઃ ભાવાત્મક છે. તેથી સેવા એટલે માનસીસેવા એવી આપશ્રીની આજ્ઞા છે. એ માનસી સેવાની સિદ્ધિ અર્થે

“અહંતા છોડનારી તનુજા” અને “મમતા છોડાવનારી વિત્તજા” સેવા આપશ્રીએ બતાવી છે.

જીવ પ્રભુનો અંશ છે; જીવ પ્રભુનો દાસ છે. દાસનો એક જ ધર્મ છે. અને તે નિજ સ્વામીની સેવા કરવાનો. આથી પુષ્ટિમાર્ગમાં જીવ માત્રનો એક જ ધર્મ છે. સેવા એ જ અમારો ધર્મ છે. યશોદોત્સંગ લાલિત શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી એ ભગવદ્ ધર્મ છે. બાકી બધા માનવધર્મ, દેહધર્મ અથવા શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ કહેવાય. ભગવાને પણ એમ જ કહ્યું છે “સર્વ ધર્માન પરિત્યજ્ય મામ એકમ્ શરણં વ્રજ” અહીં જે ધર્મો ત્યજવાના કહ્યા છે તે બધા દેહના ધર્મો છે. એ બધા ધર્મો ત્યજીને ભગવદ્ સેવા કરવાનો ન્યાસાદેશ ગીતાના ગાયક શ્રીકૃષ્ણે કર્યો છે. એને શ્રીવહ્નભે બધા ધર્મોમાં ભગવદ્ ધર્મ (કૃષ્ણ સેવાનો ધર્મ)ને સર્વોપરી ધર્મ ગણાવ્યો છે. અને આજ્ઞા કરી છે - કૃષ્ણ સેવા સદા કાર્યા, માનસી સા પરામતા. અર્થાત્ : સદાયે સેવા કરો સદાનંદ એવા કૃષ્ણની.

અને જો સેવા એ કાર્ય (કર્મ) હોય તો કર્મફળના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેનું ફળ અવશ્ય મળે. સેવા દૈહિક હોય કે માનસી હોય, તે એક પ્રકારનું કાર્ય તો છે જ. તેથી તેનું ફળ અવશ્ય મળવું જ જોઈએ. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને કદાચ આપશ્રીએ સેવાફલમ્ની રચના કરી હશે. અને ષોડશ ગ્રંથોમાં, કદાચ એટલા માટે જ તેને છેલ્લા ક્રમે રાખવામાં આવ્યો હશે. કર્મનું ફળ મળી જતાં બંધન છૂટે, પછી કશું બાકી ન રહે.

પરંતુ આ વાત બહુ વિચિત્ર છે. પુષ્ટિમાર્ગ તો અનુગ્રહનો માર્ગ છે. સેવા કરવા માટે પણ પ્રભુનો અનુગ્રહ જરૂરી છે. પ્રભુ અનુગ્રહ કરીને, જીવને સેવા કરવા યોગ્ય બનાવે છે; એટલે કે સેવા ભગવદ્ અનુગ્રહ દ્વારા સાધ્ય બને છે. પ્રભુ અનુગ્રહ કરીને જીવ પાસે સેવા કરાવે છે. અને તેની સેવાનો અંગીકાર કરે છે. આ રીતે સેવા કરતાં પહેલાં જ, ભગવદ્ અનુગ્રહ થઈ જાય છે. આથી સેવા એ ભગવદ્ અનુગ્રહ પ્રાપ્તિનું સાધન ન રહેતાં, તે અનુગ્રહના ફળ રૂપ બની જાય છે. આથી સમજવા જેવી વાત એ છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા એ સાધન અને ફળ બન્ને છે. અનુગ્રહ દ્વારા સેવાની પ્રાપ્તિ થાય. સેવા ચાલુ રહે અને તે સતત થતી રહે, તે પણ અનુગ્રહને

કારણે. આ રીતે અનુગ્રહનું સાતત્ય જળવાઈ રહે છે. એ જ છે સેવાની ફળ પ્રાપ્તિ. આવી વાત અન્ય કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાયમાં સાંભળી છે ? પુષ્ટિમાર્ગ અન્ય ધર્મો કરતા જુદો છે તેનું આ પ્રમાણ.

દૈવી જીવોએ, સ્વધર્મ સમજીને પ્રભુસેવા કરવાની છે. પ્રભુમાં ચિત્ત પરોવીને સેવા કરવાની છે. સેવા માત્ર ક્રિયા નથી. તેથી ભાવરહિત કરેલી સેવા પ્રભુને સ્વીકાર્ય નથી. સાચા ભાવથી પ્રભુના સ્વરૂપને હૃદયમાં ઉતારીને તેનામાં તન્મય બની જઈને અનાસક્ત ભાવે તમે જે કાંઈ કરશો - નાચશો, કુદશો, ગાશો, બજાવશો, ભજન-કીર્તન કરશો કે નામ રટણ કરશો- તો તે બધું સેવા જ હશે. અને પ્રભુ તેનો સેવા તરીકે જ અંગીકાર કરશે. તમે એવી સેવા (વ્યસની બનીને કરેલી સેવા) કરી શકો તો તે પ્રભુના અનુગ્રહનું ફળ છે એમ માનજો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા એ જ સાધન અને ફળ છે. પરંતુ સેવાથી ભિન્ન હોય એવા કોઈપણ ફલનો પુષ્ટિભક્તો સ્વીકાર કરતા નથી. સાલોક્ય, સાદૃષ્ય, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચારે પ્રકારની મુક્તિની પુષ્ટિ ભક્તોને ઝંખતા નથી.

હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જનમોજનમ અવતાર રે,
નિત્ય ઓચ્છવ, નિત્ય કીર્તન, નિરખવો નંદ કુમાર રે.

મુક્તિ તો પુષ્ટિભક્તોની દાસી છે. પુષ્ટિભક્તો મુક્તિ નહીં પરંતુ સેવા દ્વારા સધાતી ભક્તિ માગે છે.

આ રીતે જો સેવા જ ફળરૂપ હોય તો સેવાફલમ્ ગ્રંથના પહેલા ચરણમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ જે આજ્ઞા કરે છે તેનો શો અર્થ ? આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે :-

યાદશી સેવના પ્રોક્તા તત્સિદ્ધૌ ફલમુચ્યતે

અર્થાત્ : સિદ્ધાંત મુક્તાવલીમાં મેં જે રીતની સેવા કહી તે (માનસી સેવા) સિદ્ધ થતાં તેનું શું મળે તે અમે કહીએ છીએ. એટલું કહીને પછી આપશ્રી સેવામા ત્રણ ફળ ગણી બતાવે છે.

ભારે થઈ ભાઈ ! બહુ ભારે થઈ. શ્રીમહાપ્રભુજીની આ આજ્ઞાને સમજવાને માટે બહુ વિચાર કરવો પડશે. પરંતુ ના તમારે તેમ નહીં કરવું. નિજ સેવકો ઉપર કૃપા કરવા માટે સદા તત્પર એવા શ્રીમહાપ્રભુજી તમને એ વાત સમજાવી દેશે.

પ્રશ્ન એ છે કે જો સેવા પોતે ફલરૂપ હોય તો પછી એવી એ ફલરૂપ સેવાનું ફળ હોઈ શકે ખરું ? અને શ્રીમહાપ્રભુજી તો આજ્ઞા કરે છે કે સેવામાં એક નહીં પરંતુ ત્રણ ફળ છે.

આ પ્રશ્નનું બહુ સુંદર સમાધાન પરમ ભગવદ્દીય વૈષ્ણવોએ શ્રીઠાકુરુજીની કૃપાથી કરેલું છે. તેઓ કહે છે કે સેવામાં ફલનું જે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેમાં સેવા સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ નથી. જે ત્રણ ફલ બતાવવામાં આવ્યાં છે તેમાં પ્રથમ ફલ તો પ્રભુની અંતરંગ સેવા, બીજામાં મધ્યમ સેવા અને ત્રીજા ફલમાં સાધારણ સેવા જ રહેલી છે. પહેલું ફલ શ્રીગોપીજનોને મળ્યું હતું. અને તે છે શુદ્ધ પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાની શક્તિ. બીજું ફળ ઉદ્ધવજીને મળ્યું હતું તે છે જ્ઞાનમિશ્રિત પ્રેમથી કૃષ્ણની સેવા કરવાની શક્તિ અને ત્રીજું ફલ મળ્યું છે શ્રીવહ્નભના સેવક આપણા જેવા વૈષ્ણવોને અને તે છે વ્યવહાર મિશ્રિત પ્રેમથી કૃષ્ણની સેવા કરવાની ભાવના અને શક્તિ. આ રીતે જોતાં સેવાનું ફળ સેવા જ છે. એ રીતે સેવાનું સાતત્ય જળવાઈ રહે છે. અને પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જાય છે.

સેવાનું સર્વોત્તમ ફળ છે ભજનાનંદ. ભજનાનંદ સેવાથી રહિત કેવી રીતે હોઈ શકે ? પરંતુ સેવા “અલૌકિક સામર્થ્ય”, મધ્યમ ભાવવાળાને મધ્યમ સેવા માટે “સાયુજ્ય” અને સાધારણ ભાવવાળાને સાધારણ સેવા માટે “સેવોપયોગી દેહ” આપવામાં આવે છે. આ રીતે સેવાનું ફળ સેવા જ રહે છે. “નામરૂપ જુજવા અંતે તો હેમનું હેમ હોય” - એ ન્યાયે “અલૌકિક સામર્થ્ય”, “સાયુજ્ય” અને “સેવોપયોગી દેહ” એ ત્રણ ફળ નામથી જુદાં છે. પરંતુ અંતે તો તે ત્રણે સેવાનાં જ સ્વરૂપો છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે - યાદ્શી સેવના પ્રોક્તા તત્સિદ્ધૌ ફલમુચ્યતે - અર્થાત્ જેવી સેવા તેવું ફલ. પછી આપશ્રીએ ત્રણ પ્રકારના ફલ ગણી બતાવ્યા છે. “સેવાયામ્ ફલ ત્રયમ્ । અલૌકિક સામર્થ્ય, સાયુજ્ય, સેવોપયોગી દેહો વા વૈકુંઠાદિષુ ॥” જે સેવાનાં ત્રણ ફલ હોય તો સેવા પણ ત્રણ પ્રકારની હોવી જોઈએ. સેવાની ત્રિવિધતા વગર ફલની ત્રિવિધતા સંભવી ન શકે. પરંતુ સેવાતો માત્ર એક જ પ્રકારની છે અને તે માનસીસેવા. તનુજ અને વિત્તજ એ સ્વતંત્રરૂપે સેવા નથી, એ તો માનસીસેવા સિદ્ધ કરવાનાં સાધનરૂપ સેવા છે. તનુ વિત્તજ દ્વારા માનસી સેવા સધાય છે. જે એમ છે તો સેવાના ત્રણ પ્રકારો ક્યા હોઈ શકે?

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ તો સેવાના ત્રણ પ્રકાર ક્યા હોઈ શકે તે સ્પષ્ટ કરતા નથી. આથી કેટલાક ટીકાકારો માનસી, તનુજ અને વિત્તજ એ ત્રણ પ્રકારની સેવામા ઉપર્યુક્ત ત્રણ ફળ બતાવે છે. પરંતુ એમનો એવો અભિપ્રાય કોઈપણ રીતે સ્વીકારી શકાય નહીં. શ્રીહરિરાયજી મહાપ્રભુજીતો સ્પષ્ટપણે કહે છે કે ‘સેવાફલમ્’ માં મહાપ્રભુજી કેવળ માનસી સેવાના ફલરૂપે એ ત્રણ ફલનો નિર્દેશ કરે છે. કારણકે આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે કે ‘અમે જે રીતની સેવા કરેલી છે (યાદ્શી સેવના પ્રોક્તા) એટલે કે અમે સિદ્ધાંત મુક્તાવલી ગ્રંથમાં જે જાતની સેવા કરી છે તે જ સેવા છે. અને તે સેવા તો માનસી સેવા જ છે. માનસી સા પરામતા । ચેતસ્તત પ્રવણં સેવા અને માનસી સા પરા મતા - એનો અર્થ સમજાય તો ત્રણ પ્રકારની સેવાના એ ત્રણ ફલ છે એવું કદી ન કહેવાય.

તો પછી ફલની ત્રિવિધતા શા માટે ? સેવા એક અને ફલ ત્રણ. એવું શા માટે ? આ યક્ષપ્રશ્નનું સમાધાન બે રીતે કરી શકાય.

(૧) સેવા એ ભાવાત્મક વસ્તુ હોઈ, ભાવની ત્રિવિધતા સાથે ફલની ત્રિવિધતા સંભવી શકે. પ્રભુમાં ચિત્ત પરોવ્યું - (અ) ગોપીજનોએ, (બ) ઉદ્ભવજી જેવા ઉત્તમ ભગવદીયોએ (અંતઃગૃહગતા ગોપીજનો પણ ખરાં) અને (ક) આપણા જેવા વૈષ્ણવોએ. પરંતુ એ ત્રણેના ભાવ દેખીતી રીતે જ જુદા છે. તેમના ભાવ પ્રમાણે સેવા ઉત્તમ,

મધ્યમ અને સાધારણ કહી શકાય. એવું હોય તો જ, જે પ્રકારની, જે ભાવથી કરાયેલ સેવા હોય. તે પ્રમાણેનું ફલ મળી શકે ખરું. ઉત્તમનું ઉત્તમ ફલ; મધ્યમનું મધ્યમ ફલ અને સાધારણ સેવાનું સાધારણ ફલ.

(૨) સેવાની વિવિધતા ન બતાવતાં, સેવા કરનાર જીવન પ્રકારની વિવિધતા બતાવી શકાય. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સેવા અને ફલની જે વાત કહી છે તે પુષ્ટિ જીવો માટે છે. અને આપશ્રીએ પોતે પુષ્ટિ જીવોના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે - (ક) શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવ અને (ખ) મિશ્ર પુષ્ટિ જીવ.

પછી મિશ્ર પુષ્ટિજીવના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. (ક) પુષ્ટિ પુષ્ટિ જીવ (ખ) પુષ્ટિ મર્યાદા જીવ અને (ગ) પુષ્ટિ પ્રવાહી જીવ.

આ બધા પ્રકારના જીવોમાંથી શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવો માટે તો સેવા સહજ સાધ્ય છે. અને તેથી તેમને માટે સેવાનું ઉત્તમોત્તમ ફલ પણ સહજ સાધ્ય છે. જ્યારે મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો માટે સેવા સાધન અને ફલરૂપ છે. તેથી તેમને માટે ફલની ત્રિવિધતાનો વિચાર કરી શકાય.

મિશ્ર પુષ્ટિ જીવોના ત્રણ પ્રકાર છે. આથી એવા જીવોની ત્રિવિધતા અનુસાર ફલની ત્રિવિધતા હોવી ઘટે. પરિણામે પુષ્ટિ પુષ્ટિ જીવને ઉત્તમ ફલ એટલે કે અલૌકિક સામર્થ્ય, પુષ્ટિ મર્યાદા જીવને મધ્યમ ફલ એટલે કે સાયુજ્ય અને પુષ્ટિ પ્રવાહી જીવને સાધરણ ફલ એટલે કે સેવોપયોગી દેહ ફલરૂપે પ્રાપ્ત થાય. જેથી કરીને તેઓ પોતપોતાની રીતે સેવા ચાલુ રાખી શકે. અને એ રીતે સેવાનું સાતત્ય જળવાતાં તેમને ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ થાય.

એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે અને તે એ કે ષોડશ ગ્રંથો સૂત્રાત્મક શૈલીમાં લખાયેલા છે. શ્રીમહાપ્રભુજીની ભાષા અને શૈલી સૂત્રાત્મક હોઈ આપશ્રીનો ભાવ સમજવાનું કાર્ય સાધારણ જીવો માટે બહુ મુશ્કેલ છે. એટલા માટે તો દરેક ગ્રંથ ઉપર અનેક ગોસ્વામી બાળકો અને અન્ય સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનોએ વિસ્તૃત ટીકાઓ લખીને, જે તે ગ્રંથનો ભાવ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પરંતુ સેવાફલની ભાષા તો એટલી બધી સૂત્રાત્મક છે કે સ્વયં

શ્રીમહાપ્રભુજીને તેના ઉપર સેવાફલ વિવરણમ્ નામની ટીકાની રચના કરવી પડી છે. આપશ્રીએ જો તેમ ન કર્યું હોત તો ઘણી સંદિગ્ધતાઓ રહી જવાનો સંભવ હતો. પરંતુ આપશ્રીએ કૃપા કરીને સેવાફલમ્ ગ્રંથનો ભાવાર્થ સેવાફલ વિવરણમ્માં સમજાવીને, એવી કોઈ સંદિગ્ધતાઓ માટે અવકાશ રહેવા દીધો નથી.

સામ્પ્રદાયિક માન્યતા પ્રમાણે, સેવાફલમ્ ગ્રંથની રચના શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ નિજ સેવક વિષ્ણુદાસ છિપાના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ અર્થે કરી છે. તેના શ્રવણ માત્રથી જ સેવા, સેવાનું સ્વરૂપ, સેવાના ફળ અને સેવા આડે આવતા પ્રતિબંધોનો સમ્યક ખ્યાલ આવી જાય છે. પરંતુ એ ગ્રંથની ભાષા સૂત્રાત્મક હોઈને, વિષ્ણુદાસજી તેમનો ભાવ સમજી શક્યા નહીં તેથી આપશ્રીએ એ ગ્રંથની ટીકા રૂપે સેવાફલ વિવરણમ્ની રચના કરી. અને તે ટીકા આપશ્રીએ વિષ્ણુદાસને સંભળાવી. તે સાંભળતાં જ તેઓને સ્વમાર્ગના બધા સિદ્ધાંતો અને શાસ્ત્રો તથા પુરાણોનું જ્ઞાન થયું એવું કહેવાય છે.

તો અહીં આપણે સેવાફલ વિવરણ ઉદ્ધૃત કરીશું - તેનો ભાવાર્થ આપીશું અને પછી તેના આધારે સેવાફલ ગ્રંથને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

અથ સેવા ફલ વિવરણમ્

સેવામાં ફલત્રયમ (૧) અલૌકિક સામર્થ્ય (૨) સાયુજ્ય (૩) સેવોપયોગી દેહો વૈકણ્ઠાદિષુ ॥

સેવામાં પ્રતિબંધકત્રયમ્ (૧) ઉદ્વેગ (૨) પ્રતિબંધો વા (૩) ભોગો વા । ત્રયાણાં સાધન પરિત્યાગઃ કર્તવ્યઃ ॥

ભોગો દ્વિવિધઃ (૧) લૌકિકઃ (૨) અલૌકિકશ્ચ । તત્ત્વ લૌકિકસ્ત્યાજ્ય એવ । અલૌકિક ભોગસ્તુ ફલાનાં મધ્યે પ્રથમે પ્રવિશતિ ॥

પ્રતિબંધોઽપિ દ્વિવિધઃ (૧) સાધારણો (૨) ભગવત્કૃતશ્ચેત તત્રાદ્યો બુદ્ધયા ત્યાજ્યઃ । ભગવત્કૃતશ્ચેત્

પ્રતિબંધસ્તદા ભગવાન ફલં ન દાસ્યતીતિ મન્તવ્યમ્ ॥
 તદાન્યસેવાપિ વ્યર્થા । તદાસુરોડયં જીવ ઇતિ નિર્ધારઃ । તદા
 જ્ઞાન માર્ગેણ સ્થાતવ્યં શોકા ભાવાયેતિ વિવેકઃ ॥
 નનુ સાધરણો ભોગઃ કથં ત્યક્તવ્ય ઇત્યાંકાંક્ષાયામાહ
 સવિધ્નોડલ્પો ધાતકઃ સ્યાદિતિ । સવિધ્નત્વાદલ્પત્વાદ્
 ભોગસ્ત્યા જયઃ । એતૌ સદા પ્રતિબંધકૌ । દ્વિતિયો
 ભગવત્કૃત પ્રતિબંધઃ ॥ જ્ઞાન સ્થિત્ય ભાવે ચિન્તાભાવાર્થમાહ
 દ્વિતિય ઇતિ । આદ્ય ફલા ભાવે ભગવતો દાતૃત્વં નાસ્તિ । તદા
 સેવા નાધિદૈવિકીત્યુક્તં ભવતિ । ભોગાભાવસ્તદૈવ સિદ્ધયતિ
 યદા ગૃહપરિત્યાગઃ ॥

ભાવાર્થ :- સેવામાં ત્રણ ફલ છે (૧) અલૌકિક સામર્થ્ય (૨)
 સાયુજ્ય અને (૩) વૈકુઠ વગેરેમાં સેવા વિષે ઉપયોગી દેહ.

સેવામાં ત્રણ પ્રતિબંધ છે - (૧) ઉદ્વેગ (૨) પ્રતિબંધ (૩)
 ભોગ એ ત્રણનો સાધનથી પરિત્યાગ કરવો.

ભોગ બે પ્રકારનો છે - (૧) લૌકિક અને (૨) અલૌકિક. એમાં
 લૌકિક ભોગનો ત્યાગ જ કરવો. અલૌકિક ભોગ તો ફલોના મધ્યમાં પહેલાં
 ફળરૂપે પ્રવેશે છે.

પ્રતિબંધ પણ બે પ્રકારનો છે - (૧) સાધારણ અને (૨)
 ભગવાને કરેલો. એમાં સાધારણ પ્રતિબંધનો બુદ્ધિ વડે ત્યાગ કરવો. જે
 પ્રતિબંધ ભગવાને કરેલો હોય તો ભગવાન ફળ નહીં આપે એમ માનવું.
 ત્યારે અન્ય સેવા વ્યર્થ છે. આ આ જીવ આસુર છે એમ નક્કી જાણવું.
 અને એવે સમયે શોકની નિવૃત્તિ અર્થે જ્ઞાનમાર્ગમાં રહેવું.

વારૂ ! સાધારણ ભોગનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો ? એવી
 આકાંક્ષામાં - તે સવિધ્ન, અલ્પ, હન્ટા છે એવું કહે છે. વિધ્ન સાથે
 હોવાથી અને અલ્પપણું હોવાથી ભોગનો ત્યાગ કરવો. “આ બે નડે
 સદા” એમ ભોગ અને પ્રતિબંધ, એ બન્ને પ્રતિબંધ કરનાર છે. એમાં
 બીજો ભગવાને કરેલો પ્રતિબંધ છે.

જ્ઞાનની સ્થિતિના અભાવમાં ચિંતાની નિવૃત્તિ માટે ‘બીજો’ એમ કહે છે. “પહેલા ફલનો અભાવ હોય ત્યારે ભગવાનનું દાતાપણું નથી. ત્યારે સેવા આધિદૈવિકી નથી એવું કહેવામાં આવે છે. જ્યારે ગૃહનો ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યારે જ ભોગનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

અને હવે સેવાફલ વિવરણમ્ની સહાયતાથી જો આપણે સેવાફલમ્ ગ્રંથને સમજવા પ્રયત્ન કરીશું તો તે સમજવામાં મુશ્કેલી નહીં પડે. કારણ કે તેમાં માત્ર બે જ મુદ્દા સમજવાના બાકી રહે છે (૧) સેવામાં ત્રણ ફળ કયા છે અને તેમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (૨) એ ફલપ્રાપ્તિના માર્ગમાં બાધકો પણ ત્રણ છે. તેમનાં કેટલાક બાધકો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. કોઈ બાધકનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને કોઈક બાધક તો પોતે ભક્તિવર્ધક અથવા સેવાના ફલરૂપે હોઈ તે બાધક ગણતાં નથી. તેથી તેના ત્યાગનો પ્રશ્ન રહેતો નથી.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ સેવાફલમ્માં આજ્ઞા કરે છે -

યાદશી સેવના પ્રોકતા તત્સિદ્ધો ફલમુચ્યતે ।
 અલૌકિકસ્ય દાને હિ આઘઃ સિદ્ધયેન્મનોરથઃ ॥
 ફલં વા હ્યધિકારો વા, ન કાલોઽત્ર નિયામકઃ ।

શ્લોકાર્થ :- અમે (સિદ્ધાંત મુક્તાવલીમાં) જે રીતની સેવા કહેલી છે તે સિદ્ધ થતાં તેનાં ફલ અમે કહીએ છીએ.

અલૌકિક દાન (ફળ)માં પ્રથમ (૧) શ્રેષ્ઠ મનોરથ સિદ્ધ થાય, (૨) ફલ સિદ્ધ થાય (૩) અધિકાર સિદ્ધ થાય. આમાં કાલ નિયામક નથી.

આ દોઢ શ્લોકને આપશ્રીએ સેવાફલ વિવરણમાં વધુ સ્પષ્ટ કરીને કહી છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે - “સેવામા ત્રણ ફળ છે (૧) અલૌકિક સામર્થ્ય (૨) સાયુજ્ય અને (૩) વૈકુંઠ આદિમાં સેવોપયોગી દેહ. આ ત્રણે ફલો જ્યારે પ્રભુ કૃપા કરીને અલૌકિક દાન કરે અર્થાત્ અનુગ્રહ કરે ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં કાળ નિયામક નથી. એટલે કે તમો સેવા કરતાં રહો તો કાળે કરીને તમારી સેવાના ફલરૂપે આ ત્રણ ફલમાંથી કોઈ

ફલ તમને આપોઆપ પ્રાપ્ત થશે જ એવું કદી ન માનવું. પ્રભુ પોતાના ભક્તોને તેમની સેવાનું ફલ આપવામાં પણ પોતાના અનુગ્રહ સિવાય બીજા કશાને નિયામક ઠરાવતા નથી.

આ રીતે સ્વયં મહાપ્રભુજીએ સેવામાં ત્રણ ફળ બતાવ્યાં છે.

(૧) અલૌકિક સામર્થ્ય - ઉત્તમ ફળ (૨) સાયુજ્ય-મધ્યમ ફળ અને (૩) સેવોપયોગી દેહ - સામાન્ય ફળ. આ ત્રણે પ્રકારનાં ફલનું સ્વરૂપ સમજી લેવું ઘટે. જુદા જુદા ભગવદીયોએ પોતપોતાના દષ્ટિબિંદુથી તે સમજાવ્યું છે. તે સમજી લેવાનું આપણે માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

આગળ કહ્યું તેમ, “મિશ્રપુષ્ટિ જીવોના ત્રણ પ્રકાર છે - (૧) પુષ્ટિ પ્રવાહી જીવ (૨) પુષ્ટિ મર્યાદા જીવ અને (૩) પુષ્ટિ પુષ્ટિ જીવ.

પુષ્ટિ પ્રવાહી જીવ પણ પુષ્ટિ જીવ છે. પરંતુ તેના પુષ્ટિભાવમાં પ્રવાહી જીવ ભળી ગયેલો છે. પ્રભુ પ્રત્યેનો શુદ્ધ પ્રેમ કરતાં, પ્રભુના સ્વરૂપમાં બાહ્ય કાર્યોની સેવા પ્રત્યે તેનો અનુરાગ વધુ હોય છે. પ્રભુના સ્વરૂપમાં પરોવાઈ રહેવાને બદલે બાહ્ય ક્રિયાત્મક સેવામાં તેનું મન વિશેષ રમતું રહે છે. પરિણામે આવા ભક્તોને અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી વૈકુંઠ આદિ લીલાસ્થાનોમાં ભગવાનના પાર્ષદો તરીકે તેઓ ભગવાનની સેવા કરી શકે. તેમની સેવામાં કેવળ દાસ્યભાવ રહેલો હોય છે. એક દાસ જે રીતે પોતાના માલિકના દેહની, ઘરની તથા અન્ય પ્રકારની બહારની સેવામાં રત રહે છે તે પ્રમાણે તે પ્રભુની બાહ્ય સેવામાં રત રહે છે.

એનાથી ચઢિયાતા એવા જીવો પુષ્ટિમર્યાદા જીવો છે. આવા જીવો જ્ઞાની જીવો હોય છે. પરંતુ તેઓ જ્ઞાની ભક્તો હોય છે. શુષ્ક જ્ઞાનમાર્ગી જીવો કરતાં તેમનામાં એક વધુ વિશેષતા હોય છે. અને તે એ કે તેઓ સર્વજ્ઞ હોય છે. તેઓ પ્રભુના અસાધારણ એવા ષડ્ગુણો (ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય) પ્રત્યે આકર્ષાયેલા હોઈ, પ્રભુમાં આસક્ત બની જઈને, તેઓ પ્રભુસેવા કરતા હોય છે. આથી સેવાના ફલરૂપે તેઓ પ્રભુમાં સાયુજ્ય પામે છે. અલબત્ત તેમનું સાયુજ્ય

કોરાજ્ઞાનમાર્ગીયના સાયુજ્ય કરતાં તદ્દન જુદું હોય છે.

તેમનાથી પણ ઉત્તમ પ્રકારના જીવો પુષ્ટિપુષ્ટિ જીવો છે. ભગવાન ક્યારેક પોતાના લીલા સેવકોમાંથી કોઈને, તો ક્યારેક તેમના અહંકારને કારણે તેમને શાપ અપાવીને અથવા બીજી કોઈ રીતે (આજ્ઞા કરીને) નિજ લીલા કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે ભૂતલ ઉપર મોકલે છે. આવા ભક્તો અવતારી પુરુષો હોય છે.

આપણને કદાચ એવી શંકા થાય કે પ્રભુના લીલા સેવકોને અહંકાર કેવી રીતે થાય ? તો તેનો જવાબ એ છે કે અહંકાર સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ મનોભાવ છે. વ્રજ ગોપાંગનાઓ કે જે શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવો છે અને પ્રભુના પરિકરમાં જે સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમને પણ સૂક્ષ્મ એવો અહંકાર થયો હતો. તેથી પ્રભુને તેમની વચ્ચેથી અદૃશ્ય થવું પડ્યું હતું. તો આ તપો મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો છે તેમને પણ અહંકાર થાય. અથવા ક્યારેક એમ પણ બને કે પ્રભુને પોતાની બહિરંગ લીલાના પોષણ અર્થે કોઈ અવતારી પુરુષને ભૂતલ ઉપર મોકલવા હોય ત્યારે નિજ લીલાના પોષણ અર્થે કોઈ અવતારી પુરુષને ભૂતલ ઉપર મોકલવા હોય ત્યારે નિજ લીલા સેવકોમાંથી કોઈ ભાગ્યશાળી જીવને તે પૃથ્વી ઉપર મોકલી આપે છે.

એવા પુષ્ટિ પુષ્ટિ જીવને સેવાના ફલ રૂપે અલૌકિક સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. અલૌકિક સામર્થ્ય યુક્ત એવા એ જીવો ભગવાન જેટલાં જ સામર્થ્યવાન હોય છે. પ્રભુની લીલામાં તેઓ સદાકાળ પ્રભુની સાથે રહેતા હોય છે. તેઓ પ્રભુથી જુદા છે. એવું તેમને માટે ન કહી શકાય, એવા ઉત્તમ પ્રકારના એ જીવો છે.

હવે આ જ વાત બીજી રીતે વિચારવામાં આવી છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સેવા જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે તેનાં ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ફળ મળે છે.

તેમાં પ્રથમ અને સર્વોત્તમ ફળ છે અલૌકિક સામર્થ્ય. તેનો અર્થ એ કે ભગવાનની સાથે તેના મુખ્ય ભક્તોની માફક પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ક્રિડા કરવાનું સામર્થ્ય. આ પ્રથમ ફલ તો અલૌકિક છે. એવા ફલનો ભોક્તા તો કોઈક વિરલ ભગવદીય જ હોય એમાં લેશમાત્ર શંકા નથી.

ભગવાન પોતે તેની ઇચ્છાને આધીન બનીને તેની સાથે ક્રીડા કરે તેનું નામ અલૌકિક સામર્થ્ય.

તૈતરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે “સાઽશ્રુતે સર્વાન્કામાન્સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા” અર્થાત્ એવો એ ઉત્તમ ભગવદીય, વિવિધ રસ ભોગ ચતુર ભગવાન (બ્રહ્મ)ની સાથે સર્વ કામોનો ઉપભોગ કરે છે. એ છે એનું અલૌકિક સામર્થ્ય. આમાં બ્રહ્મ ગૌણ બની જાય છે. અને ભક્તને પ્રાધાન્ય મળે છે. આમાં ભગવાન ભક્તને વશ બની જાય છે. શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગ સિવાય અન્ય કોઈપણ સ્વરૂપે પ્રભુએ ભક્તની શ્રેષ્ઠતા અને પોતાની પરાધિનતાનો સ્વીકાર કર્યો નથી.

સકલ વિશ્વના જીવમાત્રને પોતાની ઇચ્છાનુસાર નચાવનાર નટવરને ગોપીજનોએ નચાવ્યો. ગોપીજનોનું એ સામર્થ્ય, અલૌકિક સામર્થ્ય કહેવાય. સમસ્ત જગતને પોતાની માયામાં બાંધનાર બાલકૃષ્ણને માતા જશોદાએ દોરડાં વડે બાંધ્યો. અને તે બાંધાયો પણ ખરો. ભગવાનને દોરડાં વડે બાંધવાના ભક્તના આવા સામર્થ્યને આપણે કેવી રીતે ઓળખાવીશું ? એ તો અલૌકિક સામર્થ્ય એટલે કે ભગવાનને પણ પરાધીન બનાવતું સામર્થ્ય. એવું સામર્થ્ય તો હોય કોક ગોપીજનોમાં (શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવ) અથવા કોક માતા જશોદામાં (પુષ્ટિ પુષ્ટિ જીવમાં).

એ ગોપીજનોએ કે એ માતા જશોદાએ એવું સામર્થ્ય મેળવવા માટે શું કર્યું હતું ? કેવળ સેવા કરી હતી. કૃષ્ણના સ્વરૂપમાં તન્મય બનીને તેમણે સદાકાળ તેની સેવા કરી હતી. તેમનું એ સામર્થ્ય, સેવાની મધ્યે હતું. સેવાને અંતે હતું અને સદાકાળ સેવાની સાથે હતું. તેમની સેવા અને તેમનું અલૌકિક સામર્થ્ય બન્ને વસ્તુતઃ એક હતાં. સેવાનું ફળ સેવા જ હતું. અલૌકિક સામર્થ્ય એટલે પ્રભુની સેવા કરવા માટે અને પ્રભુને પરવશ બનાવવા માટે સદાકાળ સેવા કરતા રહેવાનું, સદાકાળ કૃષ્ણમાં ચિત્ત પરોવી રાખવાનું સામર્થ્ય.

અલૌકિક સામર્થ્યનું એક બીજું દૃષ્ટાંત જોઈએ. રસના બે પ્રકાર છે-સંયોગ અને વિપ્રયોગ. વિપ્રયોગના અનુભવ વગર સંયોગ રસના

અનુભવનો સ્વાદ ન સમજાય. એટલા માટે સેવાના ઉત્તમ ફલ રૂપે પ્રભુ નિજ ભક્તને વિપ્રયોગનું દાન કરે છે.

વિપ્રયોગ એટલે વિરહાગ્નિ. વિરહનો અગ્નિ પ્રલયના અગ્નિ કરતાં અનેક ઘણો અસહ્ય હોય છે. સામાન્ય માણસ પોતાના આ પ્રાકૃતિક દેહ વડે એ વિરહાગ્નિને સહન ન કરી શકે. તેથી પ્રભુ તેને અલૌકિક દેહનું દાન કરે છે. અર્થાત્ પ્રભુ તેના દેહમાં નિજ સ્વરૂપનું સ્થાપન કરે છે. તેમ થતાં, તેનો એ માનવ દેહ, વિરહાગ્નિને સહન કરવાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

કૃષ્ણવિરહમાં પણ વ્રજંગનાઓનો દેહ તો કાયમ રહે છે. શા માટે? તેમના હૃદયમાં તેમનો પ્રાણપ્રિય કાનુડો સ્થિત હતો એટલા માટે જ તો. ગોપીજનો અંતરથી કૃષ્ણ સ્વરૂપ બની ગઈ હતી તેથી બાહ્ય વિયોગના અસહ્ય તાપને પણ સહન કરવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં આવી ગયું હતું. વિયોગિની ગોપીકાઓ, કૃષ્ણ વિરહમાં, પોતે જ જાણે કૃષ્ણ ન હોય તે રીતે, કૃષ્ણની લીલાઓનું અનુકરણ કરતી હતી. તેઓ સદૈવ કૃષ્ણલીલાનું રટણ, ચિંતન, સ્મરણ, આલાપ, પ્રલાપ કર્યા જ કરતી હતી. તે જોઈને ઉદ્ભવજી જેવા જ્ઞાની ભક્ત પણ સાચા પ્રેમી ભક્ત બની ગયા. વિરહાગ્નિને સહન કરવાનું ગોપીઓનું એ સામર્થ્ય એટલે જ અલૌકિક સામર્થ્ય.

અલૌકિક સામર્થ્યનું ત્રીજું દટાંત. શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રેમની આંતરિક મનોદશાની ઉત્તરોત્તર ત્રણ કક્ષાઓ વર્ણવી છે. યથા પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન - તતઃ પ્રેમ તથાસક્તિ વ્યસનં ચ યદા ભવેત્ । આમાં વ્યસન દશા એટલે ભગવદ્ સ્વરૂપના આનંદની મનોદશા. એ છે ભગવદ્ સ્વરૂપનો તાપ કલેશાત્મક ભાવ. એવો ભાવ હતો રાજા આશકરણને; ભક્તરાજ ગજ્જન ધાવનને કે મહાપ્રભુ શ્રીચૈતન્યદેવને. પરિણામે વ્યસન કક્ષાએ પહોંચેલ એ પુષ્ટિ ભક્તોને વશ ભગવાન પોતે બની ગયા. તેમના સામર્થ્યની શી વાત કરવી ? તેમનું સામર્થ્ય લૌકિક શી રીતે હોઈ શકે ? તેમનામાં અલૌકિક સામર્થ્ય હતું. એટલા માટે તો પ્રભુ માટે સિદ્ધ કરવામાં આવેલી સામગ્રી, સ્વયં શ્રીવિક્ષેશ પ્રભુચરણ

(શ્રીગુસાંઈજી)ની આજ્ઞાથી, રાજા આશકરણને આરોગાવવામાં આવતી હતી. અને સ્વયં શ્રીમહાપ્રભુજીએ અક્ષાજીને એવી આજ્ઞા કરી હતી કે પ્રભુ માટે સિદ્ધ કરી રાખેલ સામગ્રી ચૈતન્યદેવને ધરી દો. તેમના હૃદયમાં સ્થિત પ્રભુ તે આરોગશે. એ રીતે પ્રભુ તે સામગ્રીનો અંગીકાર કરશે. ગજ્જન ધાવન વગર પ્રભુ ભૂખ્યા રહેતા; પ્રભુ ભોગ ન આરોગતા. આવુ શા માટે ? એટલા માટે કે આ બધા ભક્તોને અલૌકિક સામર્થ્ય રૂપી ઉત્તમ ફલ સિદ્ધ થયું હતું.

અલૌકિક સામર્થ્યનું એક વધુ દૃષ્ટાંત શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી લઈશું. ગંગા કિનારે શ્રીશુકદેવજી, રાજા પરીક્ષિતને હરિ કથામૃતનું પાન કરાવે છે. રાજા એક ચિત્તે તેનું રસપાન કરે છે. તેઓ નિજ દેહધર્મો ભૂલી ગયા છે. તેમને નથી ભૂખ કે નથી તરસ. દેહને તો ભૂખ અને તરસ લાગે જ. તે ન સંતોષાય તો દેહ દુર્બલ બને. પરંતુ રાજાનો દેહ તો રોજબરોજ વધુને વધુ શક્તિશાળી બનતો જાય છે. રાજા ભોજન તો નથી લેતા પરંતુ તેમણે જલપાનનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. તેઓ કહે છે -

નૈષાતિ દુઃસહાક્ષુન્માં ત્યક્તાદમપિ બાધતે ।
પિબન્તં ત્વન્મુખામ્ભોજચ્યુતં હરિકથામૃતમ્ ॥

સેવા (કથા) દરમ્યાન પ્રભુમાં તન્મયતા થતાં, દેહને તેના ભૂખ, તરસ, ઊંઘ આદિ ધર્મો બાધા ન કરે તેનું નામ અલૌકિક સામર્થ્ય.

સેવાનું બીજું મધ્યમ ફળ છે સાયુજ્ય. સાયુજ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે કરવામાં આવી છે - સહ યુનક્તિ ઇતિ સયુક્ત સયુજઃ ભાવઃ સાયુજ્યમ્ । અર્થાત્ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોની માફક કે ગોપોની માફક સદા શ્રીકૃષ્ણની સાથે સંયોગાત્મક રસનો અનુભવ કરવો તેનું નામ સાયુજ્ય.

અહીં સાયુજ્ય શબ્દનો અર્થ સારી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. મુક્તિના ચાર પ્રકારોમાં - સાલોક્ય, સાઢ્ધ્ય, સાયુજ્ય, સામિધ્યમાં - સાયુજ્ય પ્રકારની મુક્તિનો સમાવેશ થાય છે. સાયુજ્ય મુક્તિમાં જીવનો પરમાત્મમાં લય થઈ જાય છે. જીવની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થઈ છે અને

અંતે બ્રહ્મમાં જ તેનો લય થાય છે તેનું નામ સાયુજ્ય.

પરંતુ પુષ્ટિ ભક્તિમાર્ગમાં સાયુજ્યનો આવો અર્થ થતો નથી. પુષ્ટિ ભક્ત ભગવાનમાં લય પામવા ઇચ્છતો નથી. આવી મુક્તિ પુષ્ટિ ભક્તને ન ખપે. તે માગે તે ભક્ત અને ભગવાનનું દ્વૈત. અને એવા દ્વૈતમાં ભગવાન સાથે સંયોગરસનો સદા સર્વદા અનુભવ.

પુષ્ટિ ભક્તોનું સાયુજ્ય શ્રીપુરુષોત્તમમાં થાય છે. જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગીઓનું સાયુજ્ય અક્ષર પુરુષોત્તમમાં થાય છે. અક્ષર બ્રહ્મમાં સાયુજ્ય એટલે જીવ અને બ્રહ્મમાં ભેદનો સર્વથા અભાવ. તે બંનેની અલગ સ્થિતિ ક્યારેય ન થાય. પરંતુ પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાં સાયુજ્ય એટલે જીવનો બ્રહ્મમાં લય તો થાય પરંતુ તેમ છતાં જીવને પૂર્ણાંદ, અગણિતાંદનો અનુભવ થાય. અને ક્યારેક ક્યારેક પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃપા કરીને એવા જીવને પોતાનામાંથી બહાર પ્રકટાવી તેને નિજ લીલાસનો અનુભવ કરાવે છે.

જો અલૌકિક સામર્થ્ય ઉત્તમ ફલ હોય તો સાયુજ્યને મધ્યમ ફલ માનવું રહ્યું. અલૌકિક સામર્થ્યમાં ભગવાન ભક્તને આધીન થઈ તેને રસાનુભવ કરાવે છે. જ્યારે સાયુજ્યમાં ભગવાન સ્વેચ્છાએ ભક્તને રસાનુભવ કરાવે છે.

ગો.શ્રીહરિરાયજી મહાપ્રભુજીએ બે પ્રકારના ફલો વચ્ચેનું તારતમ્ય (ભેદ) આ રીતે બતાવ્યું છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે અલૌકિક સામર્થ્યમાં ભગવાન ભક્તના હૃદયમાં પધારે છે અને સાયુજ્યમાં ભક્ત ભગવાનના હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે. જેમ કે રાસમંડલની ગોપીકાઓને અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. કારણ કે ભગવાન પોતે તેમના હૃદયમાં પધાર્યા હતા. જ્યારે અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોને સાયુજ્ય ફલ પ્રાપ્ત થયું હતું. કારણ કે તેઓ પોતે ભગવાનના હૃદયમાં પ્રવેશી ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગઈ હતી. આથી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજીના આશય પ્રમાણે સાયુજ્યનો અર્થ ભગવદ્ સ્વરૂપમાં લય પામવાની સ્થિતિ એવો થાય. પરંતુ આવા પુષ્ટિ સાયુજ્યમાં શ્રીપૂર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વેચ્છાથી નિજ કૃપા વડે કરીને જીવને

અલગ સ્થિતિ આપીને, તેને સ્વરૂપાનંદ કરાવે છે. અર્થાત્ ભગવાન્ સ્વેચ્છાએ સ્વપ્રવિષ્ઠ ભક્તને બહાર કાઢીને તેને સ્વરૂપાનંદનો આસ્વાદ કરાવે છે તેનું નામ સાયુજ્ય.

દ્વા સુપર્ણા સયુજ સખાયા એ શ્રુતિ વાક્યમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માને સયુજ એટલે સાથીદાર તરીકે વર્ણવ્યા છે. પરસ્પરનો એ સાથ એનું નામ જ સાયુજ્ય.

સેવાનું ત્રીજું ફલ છે વૈકુંઠાદિકમાં સેવોપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ. વૈકુંઠ એ ભગવાનનું ક્રીડા કરવાનું સ્થળ છે. આ પૃથ્વી ઉપર ભગવાન લીલા કરવા દેહ ધારણ કરીને પધારે ત્યારે તેમની લીલાનાં જે જે સ્થળે હોય તે બધાનો સમાવેશ વૈકુંઠાદિ શબ્દમાં થઈ જાય છે. અર્થાત્ શ્રીવૃંદાવન, ગોકુલ, મથુરા આદિ સ્થળો માટે વૈકુંઠાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. એવાં સ્થળોમાં અથવા તેમની સમીપમાં કોઈપણ રીતે જીવની સ્થિતિ થાય તેનું નામ સેવોપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ. અર્થાત્ વૃંદાવન આદિમાં પશુ, પક્ષી, લતા, ગુલ્મ કે વૃક્ષાદિનો દેહ પ્રાપ્ત થાય તો.

શ્રીમદ્ ભાગવતના ધન્યા સ્મ મૂઢમતયોપિ હરિણ્ય એતા - એ શ્લોકમાં જણાવેલાં એ બધા હરણ જેવાં પશુઓ; પ્રાયોબતાવ વિહગા મૂનયો વનેઽરિમન એ શ્લોકમાં વર્ણવેલા પક્ષીઓ; અને આસામહો ચરણરેણુ જુષામહં સ્યાં વૃંદાવને કિમપી ગુલ્મ લતૌષધિનામ્ - એ શ્લોકમાં જણાવેલા લતા અને ગુલ્મો અને વૈષ્ણવા વૈ વનસ્પતયઃ એ શબ્દો દ્વારા વર્ણવેલાં વૃક્ષો અર્થાત ભગવદ્ ક્રીડાના સ્થળોમાં રહેલી કોઈ પણ જડ-ચેતન વસ્તુ, અલોકિક, નિત્ય અને સ્વરૂપાત્મક હોઈ તે ભજનાનંદનો અનુભવ કરી શકે છે. એવા કોઈપણ દેહની પ્રાપ્તિ થાય એટલે સેવોપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એમ કહેવાય.

સેવોપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ એ ત્રીજું એટલે કે સાધારણ ફલ છે. સાધારણ જીવ-પુષ્ટિ પ્રવાહી જીવ- નો સાક્ષાત સેવામાં અધિકાર નથી. તે તો ક્રિયામાં રત રહે છે. સાક્ષાત સેવાનો અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થયો ન હોઈ પ્રભુ સાથે તેને બાહ્ય રમણો આનંદ તો મળે છે. પરંતુ સ્વરૂપાનંદ કે

ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આથી એવા ભક્તને શ્રીગોકુલ વૃંદાવન આદિ લીલાસ્થાનોમાં પશુ, પક્ષી, લતા, વૃક્ષાદિનો દેહ આપીને તેને પ્રભુની લીલાનું અહર્નિશ નિરક્ષણ કરવા દેવામાં આવે છે. એવો દેહ અપ્રાકૃત દેહ ગણાય. વૃંદાવન મથુરાદિનાં પશુ-પક્ષી, વેલી, વૃક્ષ અન્ય સ્થળોનાં પશુપક્ષી, વેલી, વૃક્ષો જેવાં પ્રાકૃત દેહધારી નથી. એટલા માટે તો ઉદ્ધવજી જેવો પરમ ભક્ત પણ ગોકુલ વૃંદાવનાદિમાં વૃક્ષ લતાદિના દેહની પ્રાપ્તિની ઝંખના વ્યક્ત કરી છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે સેવામાં આ ત્રણ ફળ છે. સેવાની સિદ્ધિ થતાં, એ ત્રણમાંથી કોઈ એક ફલ ભક્તને તેની સેવાના ભાવ અનુસાર પ્રભુ કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ સાથસાથ આપશ્રી એવી પણ આજ્ઞા કરે છે કે 'ન કાલોત્ર નિયામક' અર્થાત એવી ફલ પ્રાપ્તિમાં કાળ (સમય) નિયામક નથી. એનો અર્થ એ થયો કે એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ પ્રકારના ફલની પ્રાપ્તિનો આધાર કાળ અથવા સમય-સત્યુગ, દ્વાપર, ત્રેતા આદિ - ન બની શકે એટલે કે સત્યુગ આદિ કાળમાં સેવા કરો તો કાળે કરીને આપોઆપ કાંઈ નહીં તો છેવટે ત્રીજું એટલે કે સાધારણ ફલ પણ પ્રાપ્ત થાય જ એવું કદી ન માનવું.

ફલપ્રાપ્તિમાં કાલની કોઈ સત્તા નથી. ફલપ્રાપ્તિ તો અનુગ્રહ - સાધ્ય વસ્તુ છે. શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા વિચારો -

અનુગ્રહ: પુષ્ટિમાર્ગ નિયામક ઇતિ સ્થિતિ: - અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગમાં કેવળ ભગવદ્ અનુગ્રહ જ એક માત્ર નિયામક છે. અન્ય કશું નહીં.

આ રીતે સેવામાં ત્રણ ફલ છે. સેવાની સિદ્ધિ થતાં એ ત્રણ ફલ મળે છે. પરંતુ એ ફલની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં ત્રણ વસ્તુઓ બાધારૂપ છે એવી આજ્ઞા પણ આપશ્રી કરે છે.

ઉદ્વેગ: પ્રતિબંધો વા ભોગો વા સ્થાતુ બાધકમ્ ।

એટલે કે સેવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભક્તને ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ અને ભોગ એ ત્રણ બાધારૂપ છે. અને બાધકોમાં પરિત્યાગો એટલે એ

બાધકોનો પરિત્યાગ કરવો એવી આપશ્રીની આજ્ઞા છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ સેવામાં ત્રણ ફળ મળવામાં ભગવદ્ અનુગ્રહ જ નિયામક છે. અને ભગવદ્ અનુગ્રહ અહૈતુકી હોય છે. ભગવદ્ અનુગ્રહના માર્ગમાં કશું પણ બાધારૂપ ન હોઈ શકે. તો પછી આવી આજ્ઞા શા માટે ? આ શંકાનું પણ સર્વમાન્ય સમાધાન ભગવદીયોએ કરેલું છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ બાધકો - ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ અને ભોગ-ફલપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આડે આવે છે એવું આપણે સમજવાનું નથી. જ્યાં સાધન અને સાધ્ય, સાધન અને ફલ એકરૂપ હોય ત્યાં ફલને સેવાથી જુદા પાડવાનું શક્ય નથી. સેવાનું ફલ સેવા છે. તેથી આ ત્રણ બાધકો ફલપ્રાપ્તિના માર્ગમાં બાધારૂપ નહીં પરંતુ સેવાના માર્ગમાં બાધક છે એમ સમજવું.

ભક્ત પ્રભુની સેવા કરવા ઇચ્છે છે. ભગવદ્ અનુગ્રહ થાય તો જ તે સેવા કરી શકે. અન્યથા તેની સેવાના માર્ગમાં આ ત્રણ બાધકો આડે આવે. તેમ થતાં ભક્ત સેવા ન કરી શકે.

પ્રભુમાં ચિત્ત પરોવી દેવું તેનું નામ સેવા. પરંતુ જો સેવા કરનારનું મન ઉદ્વેગનો અનુભવ કરતું હોય તો તે ચિત્ત ચોટાડીને કેવી રીતે સેવા કરી શકે? ટૂંકમાં જેનું મન ઉદ્વેગથી ભરેલું હોય તે સેવા ન કરી શકે. એટલા માટે ઉદ્વેગને સેવામાં બાધક ગણવામાં આવ્યો છે.

હવે આપણે એ ત્રણે બાધકોના સ્વરૂપનો, તેમને વિશેષ પ્રકારો સહિત વિચાર કરીશું.

ઉદ્વેગ એટલે ચિત્તનો ખળભળાટ. ઉદ્વેગ એટલે ચિંતા - ચિંતા યુક્ત મન વડે સેવા ન થઈ શકે. ચિંતાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. નવરત્નમ્ અને અંતઃકરણ પ્રબોધ નામે ગ્રંથોમાં આપશ્રીએ આજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે ચિંતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમ છતાં, જીવ, સ્વપ્રયત્ને કોઈ પણ રીતે, ચિંતાનો ત્યાગ ન જ કરી શકે અને તેનું ચિત્ત સદૈવ ચિંતાગ્રસ્ત જ રહે તો પણ તેણે સેવા તો ચાલુ રાખવીજ. જેવી બને તેવી સેવા કરતા રહેવું. અંતે તો પ્રભુ કૃપા કરીને તેની ચિંતા દૂર કરશે અને તેની સેવાનો સ્વીકાર કરશે એવો ભાવ રાખવો.

ચિંતા બે પ્રકારની હોઈ શકે - લૌકિક અને અલૌકિક. ધંધો બરોબર ચાલતો નથી; આવતી કાલે ખાવા માટે અન્નનો દાણો ઘરમાં નથી; પરીક્ષા નજીક આવી રહી છે પરંતુ તેની તૈયારી થઈ શકી નથી. આવા પ્રકારની ચિંતાને લૌકિક ચિંતા કહે છે.

બીજી બાબુ મારે પ્રભુ સેવા તો કરવી છે. પરંતુ સેવા કેવી રીતે કરવી તેની મને ખબર નથી. સેવા કરતાં કદાચ સ્વમાર્ગની રીતે સેવા ન થાય તો હું દોષમાં પડીશ. મારે પણ પ્રભુને ભોગ ધરાવવો છે; ઉત્તમ ધાગા-વસ્ત્ર અને અલંકારથી પ્રભુને શણગારવા છે. અને મારી પાસે જરૂરી સંપત્તિ પણ છે, પરંતુ સ્વાસ્થ્ય નથી. તેથી મારો આ મનોરથ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે. આવા પ્રકારની ચિંતાને અલૌકિક ચિંતા કહેવાય.

અલૌકિક ચિંતા સેવામાં બાધક નથી, તે તો પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમથી ઉદ્ભવે છે. તેથી તે ભક્તિની પોષક છે. અને તે સેવાની સિદ્ધિ કરનારી છે. તે કોઈપણ રીતે બાધક નથી. માટે એ પ્રકારની ચિંતા ત્યજી દેવાની નથી.

પરંતુ લૌકિક ચિંતાનો સર્વથા સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો.

શ્રીકલ્યાણરાયજીના મત પ્રમાણે સેવા થતી હોય ત્યારે મનને અન્યત્ર જવાની ઈચ્છા થાય તેનું નામ ઉદ્વેગ. એ જોતાં ઉદ્વેગ એ મનનો ધર્મ છે. મનનું ભગવાન સિવાય અન્યત્ર ગમન થાય તેનું નામ ઉદ્વેગ. એવા ઉદ્વેગને કારણે સેવામાં સ્થિરતા ન રહે. બહિર્મુખતા સધાય. ઉદ્વેગના આવા સ્વરૂપને નીચેના દષ્ટાંત દ્વારા સમજવી શકાય.

એક સદ્ગૃહસ્થ બહુ ઠાઠમાઠથી સેવા કરતા હતા. પ્રભુની સેવાનાં બધાં ઉપકરણો તૈયાર હતાં. સેવા ચાલતી હતી. તે દરમિયાન તેમને યાદ આવ્યું કે પોતે મોચીને સીવવા આપેલ જોડા લેવા જવાનો વાયદો આજનો છે. આથી તેમણે ઝડપથી સેવા પતાવવા માંડી. તે સમયે બહારથી કોઈકે પૂછ્યું, ‘ફલાણા શેઠ ઘરમાં છે?’ શેઠની પુત્રવધુ ભગવદીય હતી. તેણે જવાબ આપ્યો, “મારા સસરાજી મોચીને ઘેર જોડા લેવા ગયા છે.”

પુત્રવધૂના જવાબનો મર્મ શેઠ સમજી ગયા. જ્યાં આપણું મન ત્યાં આપણે છીએ. તેઓ શરીરથી તો ઘરમાં હતા. પરંતુ તેમનું મન મોચીને ઘેર હતું. આનું નામ ઉદ્વેગ. તે ભક્તને સેવામાંથી બહિર્મુખ બનાવે. આથી શ્રીમહાપ્રભુજી ઉદ્વેગનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરે છે.

પ્રતિબંધ એ બીજું બાધક છે. પ્રતિબંધ એટલે અટકાયત. સેવા કરતાં જે વસ્તુ આપણને અટકાવે તેને પ્રતિબંધ કહેવાય. પ્રતિબંધ બે પ્રકારનો છે - (૧) ભગવદ્ કૃત અને (૨) સાધારણ.

ભગવાનની ઇચ્છા જ્યારે ફલ આપવાની ન હોય ત્યારે તે ફલ આપતા નથી. અર્થાત્ ભક્તની સેવાના માર્ગમાં પ્રતિબંધ ઊભા કરે છે. એ ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધ કોઈ તેનો પ્રતિકાર કરી શકાતો નથી, અને તેનો ત્યાગ પણ કરી શકાતો નથી. કારણ કે ભગવાનની ઇચ્છાની ઉપરવટ કોઈથી જઈ શકાતું નથી.

એક ઉદાહરણ દ્વારા આ વાત સાચી રીતે સમજાશે. ક્યારેક એવું બને કે શરીર કાયમી અસાધ્ય રોગથી ગ્રસ્ત બની જાય. તેમ થતાં ભગવદ્ સેવા થઈ શકતી નથી. પરંતુ તેનો કોઈ ઇલાજ નથી. કારણકે એ ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધ છે.

ક્યારેક એવું બને છે કે તમે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરો પરંતુ તમારી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ ન જ થાય. અને તમારું મન સાંસારિક વ્યવહારિક બાબતોમાં રમતું જ રહે ત્યારે પણ સમજવું કે એ ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધ છે.

ક્યારેક એવું બને છે કે તમે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરો પરંતુ તમારી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ ન જ થાય. અને તમારું મન સાંસારિક વ્યવહારિક બાબતોમાં રમતું જ રહે ત્યારે પણ સમજવું કે એ ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધ છે.

ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધનો કોઈ પ્રતિકાર નથી. તેનો ત્યાગ પણ કરી શકાતો નથી. તો પછી જીવે કરવું શું ? તેનો ખુલાસો એ કે એવો પ્રતિબંધ આવી પડે ત્યારે જીવે સમજવું કે ભગવાનની ફલદાન કરવાની ઇચ્છા

નથી. તેવે સમયે જીવે, વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં આપેલ વિવેકની વ્યાખ્યા વિચારવી.

વિવેકસ્તુ હરિઃ સર્વં નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ । પ્રભુ પોતે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે બધુ કરશે એમ સમજવું તેનું નામ વિવેક. એ અર્થમાં ભગવદ્કૃત પ્રતિબંધ, ઈશ્વરની ઈચ્છારૂપ હોઈને તેનો પ્રતિકાર ન જ કરવો તેનું નામ વિવેક.

એવે સમયે ભગવાન ફલ નહીં જ આપે એવું માનીને, પોતે કરે છે કે સેવાની વ્યર્થતા સમજીને પોતે સેવા માટે અનધિકારી જીવ છે એવું માનીને જીવે જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્થિતિ કરવી.

કેટલાક જીવો આસુરી જીવો હોય છે. એટલે કે તેઓમાં સહજરૂપે આસુરી ભાવ હોય છે. તો કેટલાક જીવોમાં ક્યારેક ક્યારેક આસુરી ભાવનો આવેશ થાય છે. સહજ રીતે આસુરીભાવવાળા જીવનો તો કોઈ નિસ્તાર નથી. પરંતુ ક્યારેક આસુરી ભાવ આવતો હોય તેવા જીવે ભગવદ્કૃત પ્રતિબંધનો પ્રતિકાર ન કરતાં, ભક્તિનો માર્ગ છોડીને, જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્થિતિ કરવી. તેમ કરતાં તેને સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ તો નહીં જ થાય પરંતુ કદાચ તેને અક્ષરાનંદની પ્રાપ્તિ જરૂર થઈ શકે.

ક્વચિત આસુરભાવ વાળા જીવની સ્થિતિ જો ક્યાંય પણ થાય તો તે જ્ઞાનમાર્ગમાં જ થઈ શકે; ભક્તિમાર્ગમાં નહીં. પરંતુ સહજ આસુરભાવવાળા જીવની સ્થિતિ ભક્તિ કે જ્ઞાનમાર્ગમાં ક્યાંય થતી નથી.

બીજો પ્રકાર છે સાધારણ પ્રતિબંધનો. ક્યારેક એવું બને કે જીવનો નીચ યોનિમાં જન્મ થાય. તેને હલકા મનુષ્યોનો સંગ થાય; તે મંદિરમાં દર્શન કરવા ન જઈ શકે; વેદ આદિમાં તેની ગતિ ન હોય. પરિણામે તે પ્રભુથી બહિર્મુખ થઈ જાય. વળી કેટલાક એવા જીવ હોય જેમણે પ્રભુ સેવા કરતાં તેનાં સગાં-વહાલાં પ્રતિબંધરૂપ થઈ પડે, જેમ પ્રહ્લાદને તેના પિતા અને રાણોજી પ્રતિબંધરૂપ થયા હતા તેમ. આ બધાં સાધારણ પ્રતિબંધના દૃષ્ટાંતો છે -

તે બાબતમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની આજ્ઞા છે કે સાધારણ

પ્રતિબંધનો ત્યાગ કરો. મીરાંએ રાણાનું રાજ્ય છોડી દીધું. અને પ્રહ્લાદે પિતાનો ત્યાગ કર્યો. ભક્તરાજ તુલસીદાસજીએ ગાયું છે કે -

જાકો પ્રિય ન રામ વૈદેહી
તજીયે તાકો કોટી ખૈરી સમ જઘપિ પર સનેહી

ભરતજીએ માતાનો ત્યાગ કર્યો; પ્રહ્લાદે પિતાને છોડ્યા; મીરાંએ મેવાડ છોડ્યું. કારણ કે એ બધા તેમની પ્રભુસેવાના માર્ગમાં પ્રતિબંધરૂપ હતા.

નીચ યોનિમાં જન્મ થવો, દુઃસંગ પ્રાપ્ત થવો; આલસ્યને કારણે સેવા ન થવી, આવા બધા પ્રતિબંધો સાધારણ પ્રતિબંધો છે. તેનો ઉગ્ર પ્રતિકાર કરવો. મેહા ઢીમર, રૈદાસ, ચમાર, કબીર આદિ નીચ જાતિમાં જન્મ્યા હતા. પરંતુ તેઓએ પ્રભુની સેવા કરી અને ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કર્યું. પરિણામે તેઓ ઉચ્ચ વર્ણ કે જાતિના જીવો માટે પણ વંદનીય બન્યા. નારદજીના પૂર્વ જન્મની કથા તો સૌ કોઈ જાણે છે. શબરીનો ભગવદ્ ભાવ, કેવટની ભક્તિ, ગીધનો પ્રેમભાવ આ બધાથી શ્રીરામ તેમને વશ થઈ ગયા.

આથી સમજવાનું છે એ છે કે ભાવપૂર્વક પ્રભુ સેવા કરવામાં સાધારણ પ્રતિબંધ આવે તો તેનો દઢતાથી પ્રતિકાર કરવો.

ત્રીજું બાધક છે ભોગ. ભોગ પણ બે પ્રકારના છે. લૌકિક અને અલૌકિક. ઈન્દ્રિયોના ભોગ લૌકિક કહેવાય. પ્રભુ કૃપા કરીને જે ભોગ આપે તે અલૌકિક ભોગ કહેવાય.

અલૌકિક ભોગનો ત્યાગ કરવાનો હોતો નથી. તેનો સમાવેશ પ્રથમ ફળ, અલૌકિક સામર્થ્યમાં થઈ જાય છે. યથા, “નિષ્પ્રત્યુહં મહાન ભોગઃ પ્રથમે વિશતે સદા” અર્થાત્ સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ થાય કે ભજનાનંદનો ભોગવટો કરવાનું મળે તો તે બધું અલૌકિક ભોગ કહેવાય, અને તેને જ અલૌકિક સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થઈ એવું કહેવાય. ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે રાસલીલા, રતિકીડા, જળકીડા આદિ ભોગ ભોગવ્યા. એ ભોગનો ત્યાગ કરવાની કલ્પના પણ ન કરી શકાય. રાસલીલા માટે

દોડી આવેલ ગોપીજનોને ભગવાને ઘેર પાછા જવાની લૌકિક આજ્ઞા કરી. પરંતુ ગોપીજનો તો અલૌકિક ભોગની ભોક્તા હતી. અને તે પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞાથી તો તે આવી હતી. પ્રભુ આજ્ઞાને અલૌકિક ભોગપ્રાપ્તિના માર્ગમાં બાધારૂપ સમજીને તેમણે તે આજ્ઞા ન પાળી. તેથી તેમણે અલૌકિક ભોગ ભોગવ્યો.

આ રીતે, અલૌકિક ભોગ એ ત્યાગવાની વસ્તુ નથી. તે તો પ્રથમ ફલ (અલૌકિક સામર્થ્ય)રૂપ છે. એવું સમજી તેને સેવાના માર્ગમાં પ્રતિબંધરૂપે ન સમજતાં, તેને સેવાના પ્રથમ ફલરૂપે ગ્રહણ કરવાનો છે.

હવે રહ્યાં લૌકિક ભોગ. તે ઇન્દ્રિયજનિત હોઈ, ક્ષણિક આનંદ આપે છે. તે અલ્પજીવી છે. પરિણામે તે આ સંસારમાં જ સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. તેથી તે પ્રભુસેવામાં વિઘ્ન રૂપ છે. વળી તે જીવની ચિત્તવૃત્તિઓને પ્રભુસેવામાંથી વાળીને તેમને ભોગમય બનાવે છે. તેથી તે ઘાતક પણ છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેને ‘સવિઘ્નોલ્ભો ઘાતક’ શબ્દોથી ઓળખાવ્યો છે.

લૌકિક ભોગ, આધિ એટલે મનની પીડા અને વ્યાધિ એટલે તનની પીડા વધારનારો, વિઘ્ન કરનારો અને સ્વરૂપથી, ફળથી અને સાધનથી પણ સ્વલ્પ ફળ આપનારો છે. તેથી બુદ્ધિપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરવો. અને લૌકિક ભોગના ત્યાગમાં જો ઘર પણ બાધારૂપ બનતું હોય તો ઘરનો પણ ત્યાગ કરવો.

એક વાર ફરીથી આપણે એ ત્રણે બાધકોનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરીએ. સેવાની ફળ પ્રાપ્તિમાં ત્રણ બાધકો છે. ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ અને ભોગ, એ ત્રણેના બે બે પ્રકાર મળી કુલ છ પ્રકાર થયા (૧) લૌકિક ઉદ્વેગ (૨) અલૌકિક ઉદ્વેગ (૩) સાધારણ પ્રતિબંધ (૪) ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધ (૫) લૌકિક ભોગ અને (૬) અલૌકિક ભોગ.

આ છ પ્રકારમાંથી - (૨) અલૌકિક ઉદ્વેગ ભક્તિવર્ધક હોઈ તેને બાધક ન ગણાવો. પરંતુ લૌકિક ઉદ્વેગ અને અલૌકિક ઉદ્વેગ વચ્ચેના શૂંકમ ભેદને પારખીને અલૌકિક ઉદ્વેગ દ્વારા ભક્તિનું એટલે કે સેવાનું પોષણ

કરવું.

(૪) ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. તેનો પ્રતિકાર પણ કરી શકાતો નથી. તેથી વિવેક રાખીને એટલે કે પ્રભુની ઈચ્છાને વશ બનીને, પ્રભુ પોતે ફલદાનની ઈચ્છા રાખતા નથી એવું સમજીને અન્ય માર્ગ (જ્ઞાનમાર્ગે) વળી જવું અને શક્ય તે રીતે અને તે માર્ગે જેટલી હદે પ્રભુની નજીક જઈ શકાય તેટલી હદે જવું.

(૬) અલૌકિક ભોગ એ સેવાફલમાં બાધક નથી. તે તો સ્વયં સેવાફલ જ છે. અને તેમાં પણ તેનો સમાવેશ તો સેવાના પ્રથમ ફલ (અલૌકિક સામર્થ્ય) માં થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ‘ફલના મધ્ય પ્રથમે પ્રવિશતે । વળી તે નિષ્પ્રત્યુહં એટલે કે અંતરાય રહિત પણ છે. તેથી તે બાધા કેવી રીતે કરી શકે ? તેથી તેના ત્યાગનો વિચાર પણ ન કરવો. તેથી ઊલટું, તે ઉત્તમ ફલરૂપ હોઈ, તેનો યથાશક્ય ઉપભોગ કરવો.

સામાન્ય સમજમાં આવે એ રીતે અલૌકિક ભોગનાં દૃષ્ટાંતો આપીશું. આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા છે, “અસમર્પિત વસ્તુનાં તસ્માદ્ વર્જનમાચરેત્” એટલે કે અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. પ્રભુને સમર્પિત કર્યા સિવાયની કોઈ પણ વસ્તુનો ઉપભોગ કરવો એનું નામ લૌકિક ભોગ. એ ન્યાયે, અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, અલંકાર અથવા કોઈપણ વસ્તુ, ભાવ કે ક્રિયા બધું જ ભગવાનને સમર્પવાનું છે - આ રીતે

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુધ્યાત્મના વા પ્રકૃતે સ્વભાવાત્ ।
કરોમિ અદત સક્લં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

આવી ભાવનાથી પ્રભુને બધી વસ્તુનું સમર્પણ કરવાનું છે. બ્રહ્મસંબંધના ગદ્ય મંત્રમાં પણ સર્વ સમર્પણનો ભાવ છે. તેથી તો નિવેદનનું હંમેશ સ્મરણ કરવાની આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજીએ કરી છે. એટલે કે તાદૃશી જનો સાથે બેસીને નિવેદન (ગદ્યમંત્રની ભાવના)ને હંમેશા યાદ કરીને, તે દ્વારા સર્વ સમર્પણની ભાવનાને સદા તાજી રાખવાની છે.

સમર્પણ કરવાથી, પ્રભુને નિવેદિત કરેલ તમામ પદાર્થો, ઈન્દ્રિયોના ભોગો, ચિત્તની વૃત્તિઓ, શારીરિક અને માનસિક ક્રિયાઓ

વગેરે બધુ પ્રભુના પ્રસાદરૂપ બની જશે. અને પ્રભુનો પ્રસાદ તો અલૌકિક છે. તે દુર્લભ છે. દુર્લભને સુલભ બનાવનાર, સમર્પણની ભાવના છે. પ્રભુને સમર્પિત કરેલ અન્નવસ્ત્રાદિમાં અન્ન-વસ્ત્રાદિની બુદ્ધિ રહેલી નથી. તેમનામાં પ્રસાદ બુદ્ધિ આવે છે.

તે ઉપરાંત, સેવા કરતી વખતે, હું જ્યારે ભગવત્પામ લઉં ત્યારે કદાચ મારા મુખની દુર્ગંધ પ્રભુને આવે તેવું સમજીને મારા મુખને સુગંધિત બનાવવા માટે હું પ્રભુની પ્રસાદી રૂપ સુગંધી પાન, ઇલાયચી આદિનું સેવન કરું તો તે પણ અલૌકિક ભોગ કહેવાય.

પ્રભુને સમર્પણ કર્યા સિવાયની બધી જ વસ્તુઓ, ક્રિયાઓ ભાવો વગેરે બધુ લૌકિક ભોગ ગણાય. તેથી તેમનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

અંતમાં, યાદ રાખો કે આ ગ્રંથ શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવો માટે નથી. શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવને ત્રણમાંથી એક પણ બાધક નડતું નથી; સ્વયં પ્રભુ પણ તેમને માટે પ્રતિબંધરૂપ બની શકતા નથી. તેમને મળવાનું ફળ-સ્વરૂપાનંદ તો તેમને પ્રથમથી જ મળી ગયેલું હોય છે. તેઓ પ્રભુ આજ્ઞાથી ભૂતલ પર પ્રકટે છે અને પ્રભુના સરખું સામર્થ્ય ધરાવતા હોય છે. એવા જીવોને કશું પણ ફળ મેળવવાનું હોતું નથી. તેથી આ ગ્રંથ શ્રીમદાચાર્યચરણ જેવા કોઈ અન્ય શુદ્ધ પુષ્ટિજીવ જો હોય તો, તેમને માટે નથી.

શ્રીમદાચાર્યચરણે આ ગ્રંથની રચના મિશ્રપુષ્ટિ જીવો માટે કરેલી છે. જેમના અંતઃકરણમાં કોઈ સાધનનું નહીં પરંતુ પ્રભુની કૃપાનું બળ છે તેવા તદ્દીય, મિશ્રપુષ્ટિ જીવો માટે આપશ્રીએ આ ગ્રંથની રચના કરી છે.

આમાં બતાવેલ ત્રણ ફલોમાંથી કયા પ્રકારનું ફળ (સેવા ફળરૂપે) મેળવવાની શક્યતા આપણે માટે છે તે તેમ અવશ્ય વિચારી જોશો. અને કયા અને કેટલા બાધકો આપણા સેવા માર્ગમાં આડે આવે છે તે પણ વિચારી જોશો. અને તે બાધકોને દૂર કરવાનો પ્રયાસ, પ્રભુની કૃપા યાચીને જરૂર કરવો. શ્રીવલ્લભની કૃપાથી તમારી સેવાના માર્ગમાં આવતાં બધાં બાધકો અવશ્ય દૂર થશે. આ રીતે કરશો તો આ વિશિષ્ટ પ્રકારના ગ્રંથને સમજવાનો કરેલ પ્રયાસ સાર્થક બનશે.

-જય શ્રીકૃષ્ણ.

પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર દ્વારા પ્રકાશિત પ્રકાશનો

૧.	પુષ્ટિવાકસુધા	૧૫-૦૦
૨.	જિન શ્રીવલ્લભ રૂપ ન જાન્યો	૭૦-૦૦
૩.	સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી	અપ્રાપ્ય
૪.	સિદ્ધાન્ત સૂક્તિ	નિ:શૂલ્ક - અપ્રાપ્ય
૫.	વિશોધનિકા : (દે ધના ધન, ભાગ-૪)	નિ:શૂલ્ક - અપ્રાપ્ય
૬.	સિદ્ધાન્ત રહસ્ય	અપ્રાપ્ય
૭.	શ્રીકૃષ્ણાશ્રય (શ્રીકલ્યાણરાયજીની ટીકા)	અપ્રાપ્ય
૮.	ચિરકુટ ચર્યા સમીક્ષા	નિ:શૂલ્ક
૯.	ધર્માધર્માગ્રહર્શનમ્	અપ્રાપ્ય
૧૦.	શ્રીભાગવત સુધા - રસબિંદુ	૧૫-૦૦
૧૧.	શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્રમ્	૧૫-૦૦
૧૨.	શ્રીયમુનાષ્ટકમ્	૧૫-૦૦
૧૩.	બાલબોધ અને પંચપદ્યાનિ	૫-૦૦
૧૪.	સિદ્ધાન્તરહસ્ય અને નિરોધલક્ષણ	૧૦-૦૦
૧૫.	સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી અને પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ	૫-૦૦
૧૬.	નવરત્નમ્ અને અંત:કરણપ્રબોધ	૧૦-૦૦
૧૭.	વિવેકધૈર્યાશ્રય	૫-૦૦
૧૮.	શ્રીકૃષ્ણાશ્રય	૫-૦૦
૧૯.	ચતુ:શ્લોકી, ભક્તિવર્ધિની અને જલભેદ	૧૦-૦૦
૨૦.	સંન્યાસનિર્ણય અને સેવાફલ	૧૦-૦૦

:: આગામી પ્રકાશનો ::

- ★ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ (ગુજરાતીમાં પ્રકાશ અને આવરણભંગ ટીકા સહીત)
- ★ પુષ્ટિવિધાનમ્-૩ સહકારીણી
- ★ શિક્ષાપત્ર સાર સંચય
- ★ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સાર સંચય
- ★ પુષ્ટિમાર્ગીય મર્યાદાના ૨૪ સૂત્રો
- ★ શ્રીમદ્ ભાગવત ચિંતન પ્રથમ-દ્વિતીય સ્કન્ધ (મુંબઈ)
(પ્રવક્તા : ગો.શ્રીશ્યામમનોરહજી) (વ્રજભાષા)

:: પ્રાપ્તિસ્થાન ::

૨૧૪, અમરદિપ કોમ્પ્લેક્ષ, ૨-૨૨૪ પુતપરા, રાજકોટ.
(પ્રવિણ વી. ડઢાણીયા, મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯)